

ifj. HORVÁTH JÁNOS
A GELLÉRT-LEGENDÁK FORRÁSÉRTÉKE

Középkori történeti forrásaink közül — az egy Anonymuson kívül — egyetlen forrásunk sem részesült oly ellentétes megítélésben, mint a Gellért püspökről ránk maradt két legenda. Még az aránylag legegyszerűbbnek látszó kérdés, a két legenda-változat egymáshoz való viszonya sem jutott végérvényes és vitathatatlan megoldáshoz s még kevésbé beszélhetünk megnyugtató eredményekről a legendával összefüggő többi problémát illetően. Nem nyert megnyugtató tisztázást a legendának a krónikákkal való viszonya sem, a tekintélyes mennyiségű szövegegyezések ellenére sem.

Az elfogulatlan vizsgáló az egymásnak ellentmondó adatok egész sorára bukkan a Nagyobb Legendában.

A részletező és az egykorúság benyomását keltő adatok hitelét azonnal lerontják és kétségessé teszik mesés, novellisztikus elemek. Az egykorú vagy közel egykorú adatok váltakoznak benne kétségtelenül nem egykorú, sokkal későbbi időre mutató adalékokkal. Ilyen mindjárt Gellért püspöki címe is: a Nagy Legenda *marosi püspöknek nevezi őt s püspökségét marosvári püspökségnek*¹, holott a XII. századtól kezdve már *csanádi* püspökségként említik az oklevelek. Ez tehát olyan régi adat, amit *kitalálni* későbbi időben nehezen lehetett. Az a körülmény, hogy a legenda *comes palatii*-t emleget a későbbi *palatinus* helyett, szintén korai időkre mutat. Ugyanígy *Ajtony* nevét a régies *Achtum* formában írja, amit Anonymus már *Ochtum* alakban ismer; ezzel szemben *Csanád* ispán nevét a késői, XIII—XIV. században használatos formában *Chanadinus*nak írja, holott Anonymusnál ez a név még *Sunad* formában (ejtsd: Csunád) található. Ezek a nyelvészeti és helyesírástörténeti szempontból egymást kizáró vagy legalábbis egymásnak ellentmondó adatok azután az egész legenda hitelét megingatják s a kételyt még csak fokozzák az olyan, nem hiteles adatok, mint a keresztes hadak emlegetése Gellért korában (holott az első keresztes had 1096-ban indult), továbbá a bolognai egyetem említése (amely csak a XI. század végén, vagy a XII. század elején alakult egyetemmé), továbbá a *márkának* István király korában való szerepel-

¹ KARÁCSONYI J.: Szt. Gellért ... élete. Bp. 1887. 268. o.

tetése. (holott a márka nálunk csak a XII. sz. közepétől kezdve szerepelt fizetési eszközként.)

Ez egymásnak ellentmondó adatok azután azt eredményezték, hogy a legenda keletkezési idejére s ezzel együtt adataink hitelességére vonatkozóan egészen napjainkig a legellentétebb vélemények állanak egymással szemben. Aszerint, hogy a szerzők a *régies* adatoknak tulajdonítanak nagyobb súlyt és jelentőséget, arra a végső következtetésre jutnak, hogy a Nagy Legenda túlnyomó részben Gellérttel egykorú vagy közel egykorú mű, amelyet később helyenként kibővítettek, interpoláltak, de eredeti jellegéből így sem forgatták ki. E nézet főként régebben talált hirdetőkre s bár egyes részletek megítélésében eltérnek egymástól, az egykorú, vagy közel egykorú adatok fontosságát és történeti hitelét egyaránt hangsúlyozzák: KARÁCSONYI JÁNOS,² MÜLLER FRIGYES³, a Gellért-legenda énekes szolgáló epizódjával kapcsolatban BALOGH JÓZSEF⁴ és legújabban MACARTNEY, aki a középkori magyar történeti forrásokról egy egész tanulmányorozatot írt⁵ és eredményeit külön könyvben is összefoglalta.⁶

Ehhez a csoporthoz számítható még PAULER GYULA is, bár ő már kritikusabb szemmel vizsgálja a legendákat,⁷ mint Karácsonyi, akinek művéről írt recenziójában fejti ki nemegyszer súlyos kifogásait a Nagy Legenda hitelességével szemben. Ugyancsak lényeges fenntartásai vannak MARCZALI HENRIKnek a Nagy Legendával szemben,⁸ de azért a művet közel egykorúnak tartja. Ugyanígy SALAMON FERENC is.⁹

A tudósok e tekintélyes csoportjával szemben a történészek és irodalomtörténészek nagy többsége, mondhatni mind a mai napig a Gellért-legenda rövidebb változatát nagyjában hitelt érdemlő elbeszélésnek tartja, de természetesen nem kortárs művének, hanem a XI—XII. századforduló körül szerkesztett iratnak, amelyet azután a Nagy Legenda szerkesztője sokkal későbbi időben, de a XIII. századnál semmiesetre sem korábbi időben, egyesek szerint csak a XIV. század második felében, mások szerint e század legvégén, bővített ki. E felfogás szerint tehát „a Nagy Legendának mindazon részei, amelyek nincsenek a Kis Legendából vagy egy régi krónika-redakcióból merítve (.....) csekély kivétellel nem egyebek, mint egy 1400 körüli író képzelmenek alkotásai” — amint MADZSAR IMRE¹⁰ élesen megfogalmazta.

² KARÁCSONYI i. m.

³ A nagyobb Gellért legenda forrásai és keletkezése. Századok, 1913. és 1915.

⁴ Szt. Gellért és a „symphonia Ungarorum.” M. Ny. 1926.

⁵ Studies on the earliest Hungarian historical sources; a Gellért-legendáról szól a tanulmányorozat első tanulmánya az Etudes sur l'Europe Centre-Orientale. No. 18-ban. Bp., 1938.

⁶ The medieval Hungarian historians, Cambridge, 1953. A Gellért-legendákról 152—161. o.

⁷ Századok, 1888.

⁸ A magyar tört. kútfoi. Bp. 1880. 29. o.

⁹ Budapest története. Bp. 1885. III. 5.

¹⁰ Szt. Gellért nagyobb legendája. Századok, 1913. 513. o.

Természetesen ennek a felfogásnak a hívei egyes részletek tekintetében — néha lényegbevágóan is — eltérnek egymástól, a késői keletkezési idő szempontjából azonban valamennyien egyetértenek s így — akarva-akaratlan-állást foglalnak a Nagy Legenda összes adalékainak hitelességével szemben, — ha azok nem vezethetők vissza valamilyen „régí krónika-redakcióra”. A Nagy Legenda legtöbb és talán legérdekesebb adatai azonban kétségtelenül nem vezethetők vissza a krónikára, s így általában e kritikus felfogás értelmében merő kitalálás a Nagy Legenda túhyomó része.

Ez a kétely a Nagy Legenda „toldalékaival” szemben már régi eredetű. Az első, aki ítéletet mondott felette, STILTING JÁNOS jezsuita hagiográfus és történetíró, aki a XVIII. század közepén megjelent Acta Sanctorum VI. kötetében¹¹ nagyonis summásan „plane ridicula et fabulosa”-nak minősíti a Nagy Legenda egész toldalékanyagát, amely a szerinte autentikus Kis Legenda kiegészítéseképpen jött létre. De tegyük mindjárt hozzá: ellenvetései közül mindössze *egy* bizonyult időtállóknak, ti. az, hogy a legenda anakronisztikusan említi Gellért idejében a keresztes hadjáratokat.¹²

BÜDINGER osztrák történetíró¹³ a keresztes hadjáratok említésén kívül már sokkal több kifogást emel a legenda hitelessége ellen; e kifogások közül helyesnek bizonyult, hogy a legenda anakronisztikusan emlegeti a bolognai egyetemet Gellért (+ 1046.) idejében, amikor az még meg sem alakult, továbbá a decretorum doctor és magister sacrae theologiae címet, amely egyetemi tudományos fokozat a középkorban.

Mint látnivaló, a legenda vizsgálatában eddig követett módszerek nem vezettek egyöntetű és kétségbevonhatatlan eredményekhez, sőt a tudományos vizsgálatok „eredményei” a legellentétebb felfogások „bebizonyítását” is lehetővé tették, aszerint, hogy a szerzők a korai, XI. századra mutató elemeknek tulajdonítottak *nagyobb* fontosságot, vagy pedig a későbbi időkre, a XIV—XV. századra mutató adatoknak. Azért azt kell mondanunk, hogy a forráskritikában eddig alkalmazott módszerek elégtelenek a legenda keletkezési idejének megállapítására s így más módszerekhez kell folyamodnunk. Nem kétséges, hogy *egy* történeti források keletkezési idejének megállapításához legtöbbször elegendő alapot nyújt az egyes korokra jellemző pénz-elnevezések (pensa, denarius, marca) emlegetése, továbbá bizonyos *titulusok* előfordulása, vagy hiánya (pl. a „szent” jelző használata, vagy annak hiánya), mégis ezeknek a jelenségeknek abszolút korjelző értéket nem szabad tulajdonítanunk abban az esetben, ha egy mű sokkal későbbi másolataival, kézírataival van dolgunk: a későbbi másoló ezeknek a jelenségeknek a „modernizálására” szinte *kötelezve* érezhette magát, de az sem lehetetlen, hogy helyenként meg-

¹¹ 714. l.

¹² Vö. IGN. BATHYAN: Sancti Gerardi... acta et scripta. Albae Carolinae 1790. LIII—LX. o. és KARÁCSONYI i. m. 277. o.

¹³ Oesterreichische Geschichte. 424—25. o.

hagyta az eredeti szövegezést.¹⁴ Pl. a „mai” olvasó számára szinte semmit sem jelent, ha azt olvassa István király első törvénykönyvében, hogy a szándékos emberölést elkövető „csupán” 110 „pézt” lefizetésével volt büntetendő. Ezt modernizálni kell, azaz át kell számítani a későbbi olvasó számára. Ugyanez volt az eset a XII—XIII. századi olvasóval, akinek már az akkoriban szokásos pénznemekben, *dénárban*, vagy *márkában* kellett megadni az értékeket, hogy fogalmat alkothassanak maguknak a „valódi”, az akkori értékekről. Ugyanígy áll a dolog a „szent” és „boldog” jelzők használata esetében. László király I. törvénykönyve meghatározza a megüendő ünnepeket. Ezek között van felsorolva „Szent István király ünnepe” is.¹⁵ Az ünnepek megülése pedig ugyanezen király határozatai értelmében¹⁶ nem csupán a kötelező munkaszünet megtartásában állott, hanem a kötelező templomlátogatásban is, sőt az egyháznak ezen az ünnepen nyújtandó felajánlásban (3 db kenyér és 1 db gyertya egy-egy falu lakossága részéről, — de egy templomhoz ebben az időben 10 falu tartozott —). Ilyen körülmények között a „szent” jelző kitétele, vagy elhagyása tisztán „stiláris” kérdés, és ebből a kor meghatározására sem pro, sem kontra érv nem kovácsolható. Ennek ellenére István király nevének említése alkalmával a „szent” jelző kitételének jelenlétéből vagy hiányából a mű szerzési idejének a meghatározására érveket kovácsolt MÜLLER F. és őt követve MACARTNEY is. Érvelésük annál kevésbé elfogadható, mivel mindkettejük véleménye szerint Gellért kisebb legendájában István király a „szent” jelző nélkül fordul elő *túlnyomórészt*, holott ugyancsak mindkettőjük nézete szerint, Gellért kisebbik legendája minden körülmények között az 1083. évi szenttéavatások *után* keletkezett, de még a XI. század folyamán. Nos, ha Gellért kisebb legendája rövidesen az 1083-iki első szenttéavatások után keletkezett volna, — ahogy KAINDL, MÜLLER és MACARTNEY állítják —, akkor Szt. László fenti törvényének határozatait nemigen hagyhatta volna figyelmen kívül, még abban az esetben sem, ha a Kis Legenda régebbi forrásokra megy vissza: a Kis Legenda kétségen kívül egyházi rendeltetésű szövegezés (prédikáció) s így a „szent” jelző hiánya semmiképpen sem indokolható s ezért belőle messzemenő következtetéseket levonni semmiképpen sem lehet, ahogy erre már MADZSAR is határozottan utalt.

Mintegy legújabbban MACARTNEY igen alapos és a kérdés egész eddigi irodalmát értékelő vizsgálatai újból felelevenítik a régebbi, már végérvényesen megcáfoltnak hitt nézeteket a Gellért-legendák keletkezési idejéről és körülményeiről, a két legenda egymáshoz való viszonyáról, forrásaikról stb., mint-hogy ilyenformán az egymással kibékíthetetlen ellentmondásban álló nézetek mind a mai napig fennállanak, úgy látszik, az eddig alkalmazott vizsgálódási

¹⁴ Decr. St. Steph. I. 14.

¹⁵ Decr. St. Lad. I. 38.

¹⁶ Decr. St. Lad. I. 11.

módszerek segítségével e kérdések valóban nem dönthetők el végérvényesen és kétséget kizáró módon. Mert a legendában valóban vannak olyan mozzanatok, amelyek — az utolsó fejezettől eltekintve is — sokkal későbbi időre mutatnak Gellért püspök koránál: ebből a kétségtelen tényből a vizsgálódók egyik tábora *látszólag* jogosan következtetett a legenda késői keletkezésére. De a másik tábor is, rámutatva a legendának azokra a mozzanataira, amelyek egykorúaknak, vagy közel egykorúaknak minősíthetők, látszólag jogosan következtetett a legenda korai vagy talán egykorú keletkezésére, azzal a megjegyzéssel, hogy a későbbi időkre mutató adatok a már kész legendában későbbi időben eszközölt interpolációk, amelyek a legenda *lényegén* vajmi keveset, vagy éppen semmit sem változtattak.

Be kell vallanunk, hogy *mind a két* következtetés indokolható ugyan, de minthogy egymásnak ellentmondó eredményekhez vezetett: a legendával kapcsolatos kérdések eldöntéséhez elégtelen. Valóban, egyes *elszigetelt adatokból* messzemenő, az egész legendára kiterjesztett általánosítások a jelen esetben szükségképpen egymásnak ellentmondó „eredményekhez” vezetnek. Másfelől meg azon indokolás alapján, hogy a legenda egy-egy mozzanata „elképzelt” ugyan, „mert nincs benne semmi lehetetlen” Gellért korára vonatkozóan, nem elegendő még ahhoz, hogy az illető legendarészletről kijelentsük, hogy az egykorú és hiteles feljegyzés. Így járt el pl. KARÁCSONYI JÁNOS a Nagy Legenda 3—5. fejezeteiben Gellért és Razina apát között lefolyt, majd Mór pécsi püspök és Anastasius váradi apát által folytatott s végül István királynál lezáruló párbeszéd forrásértékének vizsgálatakor. „Van-e a fentebbi és a következő párbeszédekben valami igaz?” — teszi fel a kérdést KARÁCSONYI, majd így folytatja: „Az éppen nem lehetetlen... (a keresztes vitézek emlegetésétől eltekintve) a többi való lehet. Mert ismerve Szent Gellért alázatosságát, nagyon feltételezhetjük, hogy a maga megszégyenítésére (Gellért) többször elbeszélte tanítványainak és kanonokjainak... A többi elbeszélte események pedig bizonyára való dolgok.”¹⁷

Lényegében ez a nézete MÜLLERNEK¹⁸ és MACARTNEYNEK is.¹⁹

Míg azonban KARÁCSONYI nem is igen igyekezett fenti állítását alátámasztó bizonyítékokat felkutatni, addig MÜLLER és utána MACARTNEY állításuk bizonyítására felhozzák, hogy a legenda e részében István király, Imre herceg, sőt maga Gellért is — *néhány kivételtől eltekintve* — a „szent” jelző használata nélkül fordul elő, ellentétben a Nagy Legendának ama részeivel.

¹⁷ KARÁCSONYI J. i. m. 54. o.

¹⁸ Századok, 1913. 428. o.

¹⁹ Studies I. 13—14. o. és The med. Hung. historians. Cambridge 1953. 157. o.: There must be a core of old material, but this very likely extends little beyond the bare mention of Gerard's journey to Hungary. His arrival at Pécs and stay there, have also clearly been written up, and the conversations are obviously imaginary, but it is quite likely that the hand chiefly at work here is already that of the Csanad Narrator, and there is nothing improbable in any of the story.”

amelyek a Kis Legenda szövegével párhuzamosak.²⁰ Mindebből azt következtetik, hogy a Nagy Legenda e részei egy olyan forrásra mennek vissza, amely még István király, Imre herceg és Gellért püspök 1083-iki szenttéavatása előtt keletkezett, melyet MÜLLER „Walther legendának” nevez,²¹ MACARTNEY pedig „Csanádi elbeszélőnek”.²²

Ebben mindketten KARÁCSONYI nyomdokain járnak, azzal a különbséggel, hogy KARÁCSONYI az *egész* Nagy Legendát annak a Waltherusnak tulajdonítja, akiről oly sok szó esik magában a legendában is.²³

Nos, erre a „bizonyításra” nézetünk szerint is jogosan jegyezte meg MADZSAR IMRE²⁴: „Gyöngébb alapra talán még nem építettek merészebb tudományos constructiót”. Ő azonban a fentebbi „bizonyításmód” gyöngéinek láttán a Nagy Legendának mindazokat a részeit, melyek nincsenek benn a Kis Legendában, egy 1381—1400 között működő író merő kitalálásainak minősíti,²⁵ anélkül hogy ezt „bizonyítani” megkísérelné.

Látnivaló tehát, hogy ezek a módszerek, amelyek egyes elszigetelt adatokból merész általánosítással a Nagy Legenda egészére igyekeznek következtetéseket vonni, megbízható eredményhez nem vezethettek. Más módszerekhez kell tehát folyamodnunk, még akkor is, ha MADZSAR IMRÉVEL valljuk: „Hálátlan mesterség illúziók kimutatására vállalkozni és gyanúval illetni oly adatokat, melyeket történetíróink eddig megbízhatóknak tekintettek és reconstructióikban szívesen felhasználtak.”²⁶

Alábbi vizsgálatainkat három problémakör szerint csoportosítjuk:

1. A Nagy Legendának a Kis Legendától független, önálló részeinek hitelessége és keletkezési idejének meghatározása.
2. A Nagy Legenda viszonya a Kis Legendához.
3. A Nagy Legenda viszonya a krónikákhoz.

I. GELLÉRT NAGY LEGENDÁJÁNAK ÖNÁLLÓ RÉSZEI

A Nagy Legenda első két fejezete²⁷ Gellért születésének körülményeivel, bolognai tanulmányaival s a velencei Szt. György kolostorban eltöltött idejének eseményeivel, ill. az ott betöltött tisztségeinek elbeszélésével foglalkozik. E fejezetek hitelességének, vagy költött voltának eldöntésére nem rendelkezünk más forrásokból származó hiteles adatokkal, s így e fejezetek hitelességét *közvetlenül* eldönteni nincs módunkban. Éppen ezért e fejezeteket

²⁰ MÜLLER, Századok, 1913. 356. o. és Századok, 1915. 395—397. o., MACARTNEY, Studies I. 10—11. o.

²¹ Századok 1913. 363. o. és Századok 1915. 395. o.

²² Studies, I. 11, 14 és The med. Hung. hist. 156. o.

²³ KARÁCSONYI i. m. 275. o.

²⁴ Szent Gellért nagyobb legendájáról. Századok, 1913. 503. o.

²⁵ Századok, 1913. 516. o.

²⁶ Századok, 1913. 511. o.

²⁷ SZENTPÉTERY: SS. II. 480—483. o. cap. 1—2. — ENDLICHER, SS. c. 1—4.

KAINDL észrevételei alapján MÜLLER és MACARTNEY is egy késői toldalék-nak tartja, amelyet Velencében toldottak volna az egyébként már kész legendához.

Am MADZSAR helyesen mutat rá, hogy e fejezetekben olyan nyelvi és stiláris fordulat is előfordul, amely a kétségtelenül magyar szerzőtől származó, Ajtonyról szóló történetben is²⁸ a szemünkbe ötlük. Az ellenséggel való összecsapás előtt ugyanis a keresztények, mindkét helyen „az égtől várják a segítséget”.²⁹ Ez a nyelvi találkozás a két fejezet között nem lehet véletlen, s minthogy az Ajtony-történet kétségtelenül magyar elbeszélőtől származik, azonos szerzőtől származó az első fejezet is, ahol ugyanez a kifejezés szintén előfordul.

A kérdés azonban éppen az, hogy milyen korú szerzőtől származnak ezek a fejezetek? Kortárs szerzőre nehéz gondolni, mivel az 1. fejezetben, Gellért apjának szentföldi útja alkalmával a legenda szövege egy pápai határozatra hivatkozik, amely szerint „a legfőbb főpap parancsára az egész kereszténység az Úr keresztjével jelölve az Úr sírjához Jeruzsálembé készült utazni, hogy azon szent helyért harcoljanak.”³⁰

Minthogy az első kereszties had II. Orbán pápa (1088—1099) felhívására 1096-ban indult a Szentföld visszafoglalására, a legendának a kereszties hadakra való utalása kétségtelenül későbbi, nem Gellérttel egykorú szerzőre utal. A kereszties hadjáratokra való utalás azonban, (ha nem tartjuk interpolációnak!), csupán arra enged következtetni, hogy ez az adat az első kereszties had megindulása utáni időkre mutat, tehát 1096 utánra; az első kereszties hadakra azonban lehetett már anakronisztikusan utalni a XII. század folyamán éppen úgy, mint a XIII. században, vagy akár a XIV. században. Ebből következik, hogy ez az adat semmiképp nem használható fel a legenda keletkezési idejének pontosabb meghatározására; csupán arra mutat, hogy ez a szövegezés nem származhatik egykorú, vagy közel egykorú szerzőtől. Minthogy azonban a későbbi interpoláció lehetősége sem kizárt, azért be kell vallanunk, hogy ez az adat a legenda eme *fejezetének* keletkezési idejére vonatkozólag nem használható fel érvként. Csupán egy dolog bizonyos, ti. az, hogy a legendának ez a fejezete így, a mai formájában nem származhatik Gellért püspökkel egykorú írótól.

A keresztieseket azonban emlegeti a legenda 3. fejezete is, Gellért Magyarországra jövele alkalmából. A keresztiesek említése a fentebb elmondottak alapján itt sem lehet korhatározó a legenda keletkezési ideje szempontjából, de itt már a legenda a keresztiesek vállalkozását és a szent-

²⁸ SS. c. 8. — ENDLICHER c. 10.

²⁹ c. 1.: expectaret de celo auxilium — c. 10.: expectantes... auxilium de celo.

³⁰ SS. II. 481. o.: ford. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Legendák XI. századi szentjeinkről magyarul. Szeged, 1944. 69. o.

földi zarándoklást olyan megvilágításba helyezi, amely megítélésünk szerint, kellő súllyal vethető latba a legenda e részének keletkezési idejére vonatkozólag is.

A legenda elbeszélése szerint Gellért tanulmányai elvégzése után visszatért kolostorába, ahol akarata ellenére apáttá választották. Néhány év múlva azonban lemond az apátságról, mivel a Szentföldet akarja meglátogatni, helyesebben a Szt. Jeromos által alapított betlehem-i kolostort akarja felkeresni. (A Kis Legenda szerint „az Úr sírját akarta meglátogatni”.) Hajóra száll tehát, de a vihar miatt kénytelen a dalmát partokon „egy bizonyos” kolostornál kikötni, ahol történetesen ott tartózkodik Szt. Márton monostorának apátja, Rasina. (Rasinát *Radlával* szokták azonosítani, aki valóban pannonhalmi apát volt ebben az időben.) Ez mindenáron le akarja beszélni Gellértet a szentföldi útról.

Szempontunkból különös érdekléssel bír Rasina érvelése. Mindenekelőtt figyelmezteti Gellértet kolostora és a gondjaira bízott, de általa otthagytott szerzetesek iránti kötelességére, majd megkérdezi, vajon tanácsolta-e valaki neki a szentföldi utat. Ha igen, akkor még elhinné, hogy valami haszonnal járhat ez az út. „Mert még sohasem olvastuk, hogy *kolostori szerzetes* ilyen dologért Jeruzsálemet kereste volna, kivéve csupán a *kóbor szerzeteseket* (gyrovagusokat). *Ezt az utat ugyanis a világiaknak jelölték ki* harcra a Szentföld érdekében, a szerzeteseknek pedig más utat, amelyet Kedvességtek nagyon jól tud. Ott ugyanis a *keresztesek tartoznak harcolni*. Ott szidalmazni fogják a zsidók Üdvözítőnk Anyját a te jelenlétedben, amit semmiképpen sem lesz hasznos hallanod. Ne gondold, hogy szemrehányásokat akarnék neked tenni, hanem azért tárgyalok veled, hogy gondold meg a dolgot és eszeddel mérlegeld, hogy jól eselekszel-e, vagy sem”³¹

A legenda itt mindenekelőtt egészen hivatalos hangon kijelenti: „*Laicis enim hec via constituta est pro terra sancta ratione preliandi, monachis vero alia.*”³²

Valóban, ilyen rendelkezést II. Orbán pápa adott ki, amint ezt *Goffridus* vendőmei apát, később kardinális egyik leveléből megtudjuk. *Goffridus* — akárcsak Gellért — gyermekkorában lépett a bencés rendbe s 1093-ban a vendőmei kolostor apátja lett. 1094-ben II. Orbán pápa kardinálissá nevezte ki, s mint ilyen részt vett az 1131-ben tartott reimsi zsinaton. 1132-ben halt meg.³³

„Odo apáttárs és szerzetestestvérnek” — kétségtelenül már kardinális minőségben írt levele vizsgálódásunk szempontjából annyira fontos, hogy csaknem teljes terjedelmében közlendőnek tartjuk:

³¹ ERDÉLYI: Legendák. Szeged, 1944. 71. o.

³² SS. II. 484. o. c. 3.

³³ V. ó. MIGNE P. L. tom. 157. col. 9.

„Odo testvérnek és apát-társunknak.

A terjengő mende-mondából fülünkbe jutott, hogy szándékodban áll ismét Jeruzsálembe menni. Legyen elég számodra, hogy egyszer már láttad Jeruzsálemet. Ha sohasem láttad volna, akkor az ördög nem kezdte volna el ellened áskálódását, s nem volna szükséged az Isten kegyelmére. A szerzetesi fogadalomban tett esküt ugyanis nem megtartani, hanem csak megszegni lehet a jeruzsálemi utazással. *A jeruzsálemi utat ugyanis az apostóli szék a világiak számára írta elő, de megtiltotta azt a szerzeteseknek.* Ezt én tudom, mint olyan ember, aki saját fülemmel hallottam Orbán pápa úr szájából, amikor meghagyta a világiaknak, hogy zarándokoljanak Jeruzsálembe menve, de megtiltotta ezt a zarándoklást a szerzeteseknek. Amikor Szt. Benedek a zarándokló szerzetesekről tesz említést (de peregrinis monachis), azokról beszél, akik *abban az időben* lemondottak ugyan a világról, fogadalmat téve az Úr szolgálatára, de fogadalmukban nem kötelezték magukat valamely állandó helyre. Azoknak azonban, akik egy meghatározott helyre tettek fogadalmat, kötelességük ott hordozni az Úr keresztjét és követni az Urat azon a helyen, ahol a fogadalmukat letették. A jeruzsálemi út ürügyén tehát ne térjünk le a fogadalmunk útjáról, nehogy valódi testi-lelki nyomorra jusjunk, miközben a hamis boldogságot keressük. Jeruzsálemben levő testvéred iránti szeretet ne vigye lelkedet meg nem engedett dolgokra: ő talán már meg is halt, vagy meghalhat addig, amíg oda érnél; ne hagyd el lelki fiaid és testvéreid gondozását, akiknek irányítását esküvel vállaltad, s akikről számot fogsz adni az Úr színe előtt.”³⁴

A fentebb tárgyalt legenda-részlet és a XII. század elejéről származó levél argumentumai a szerzetesek szentföldi zarándoklása ellen szinte szó szerint egyeznek. Minthogy azonban a két irat közül egyik sem használhatta a másikat forrásul, — erre alább még visszatérünk — a bennük levő egyezés a szövegezésék egykorúságára mutat.

³⁴ MIGNE, PL. tom. 157. col. 162.: Fratri et coabbati Odoni. Fama discurrente sinistra ad nostrum usque pervenit auditum, quod Hierusalem redeundi habetis animum. Hierusalem semel vidisse vobis sufficere debet, quam si nunquam vidissetis, neque propter hoc contra vos orta esset calumnia diaboli, neque vobis necessaria indulgentia Dei. Fides utique monasticae professionis eundo Hierusalem observari minime potest, sed violari. *Hierusalem etenim ire sicut indictum est laicis, sic interdictum est monachis ab apostolica sede.* Quod novi ego ipse sicut ille, cuius aures erant ad os domini Urbani papae, cum et eundo Hierusalem peregrinari praeceperet laicis, et ipsam peregrinationem monachis prohiberet. Ubi sanctus Benedictus de peregrinis monachis mentionem fecit, de illis loquitur, qui eo tempore mundo quidem renuntiabant, sese in Domini servitutum profitentes, nullam tamen sua professione alicubi firmantes stabilitatem. Eos vero, qui certo in loco profitentur, ubi professi sunt, et balulare crucem Domini, et Dominum sequi necesse est, non peregrinam quaerere sepulturam. Non igitur sub occasione Hierosolimitanti itineris deviemus ab itinere nostrae professionis, ne, dum falsam beatitudinem quaerimus, veram et corporis et animae inveniamus miseriam. Carnalis amore fratris vestri, qui in Hierusalem est, aut fortasse iam mortuus est, aut quousque illuc perveniatis, mori potest, mens vestra ad illicita minime trahatur, et spiritualium filiorum et fratrum, quos sub pollicitatione fidei vestrae regendos suscepistis, et de quibus etiam Domino redditurus (!) estis rationem, cura deseratur.

Mind a két szöveg kiemeli, hogy a szentföldi zarándoklatot a pápa csak a világiak számára írta elő, a szerzetesek számára egyenesen tilalmas az ilyen út. A legenda szövegezője természetesen nem hivatkozhatott egyenesen erre a tilalomra, hiszen akkor nagyon furesza színben tűnhetett volna fel a legenda szenttéavatott hőse, mivel ilyenformán egyenesen szembehelyezkedett volna a pápai tilalommal. Hogy azonban a legendaíró tudott ilyen tilalomról, az kiderül abból a kissé naivnak ható érvéből, amely szerint a Szentföldön „szidalmazni fogják a zsidók Üdvözítőnk Anyját a te jelenlétedben, amit semmiképpen sem lesz hasznos hallanod”. Ez más szavakkal annyit jelent, hogy nem tudja teljesíteni szerzetesi fogadalmát, amelyre Goffridus apát-kardinális levele két ízben is utal.

Mind a két szövegezés nyomatékosan rámutat arra, hogy az apátnak kötelességei vannak saját kolostorával s a gondjaira bízott szerzetestársakkal szemben. A legenda fogalmazása itt is némileg enyhébb szavakkal fogalmazza meg a hivatalos állásfoglalást: „Te magister vagy Itáliában, s apátod, Gwillermus azért küldött a főiskolára, hogy a testvérek tanítója légy vagy lehess. Innen visszatérve az isteni gondviselés folytán apát lettél és mindenkinek tetszettel gyermekkorodtól kezdve; most pedig ilyen fontos helyet elhagyva és szomorúsággal teli testvéreidet otthagya, egy ismeretlen néphez igyekszel eljutni.”

Mind a két szövegezés szembeállítja egymással — Szt. Benedek Regulájára való utalással — a *monostori* szerzetest a *zarándokló* szerzetessel (girovagi). Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk, hogy Goffridus a hivatalos egyházi álláspont képviselőjeként úgy nyilatkozik a girovagusokról, a zarándokló szerzetekről, hogy csak *abban az időben* (eo tempore), ti. Szt. Benedek korában, voltak olyanok, „akik lemondtak ugyan a világról és az Úr szolgálatára tettek fogadalmat, de fogadalmukban nem kötelezték magukat valamely állandó helyre”.

Ám a valóságban a helyzet kissé más. Még a Kálmán király alatt tartott első esztergomi zsinat³⁵ is arról intézkedik, hogy „ha valakinek szerzetesi öltözéke van, az vagy vonuljon kolostorba, vagy vesztse el öltözékét és tartson búnbánatot”.³⁶

Nyilván az ilyen többé-kevésbé ellenőrizhetetlen fogadalmat tevők elszaporodásának megakadályozását szolgálta ugyancsak az első esztergomi zsinatnak az a határozata, amely szerint sem a püspök, sem a világi pap (plébános) nem adhat fel egyházi rendet szerzetesnek.³⁷

³⁵ Mindenesetre 1100 után, vö. ZÁVODSZKY L., A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok. Bp. 1904. 95—96. o.

³⁶ ZÁVODSZKY i. m. Syn. Strig. I. 41.: Si quis monachum(!) habitum habet, aut monasterium intret, aut habitum perdat, et penitencie subiaceat.

³⁷ ZÁVODSZKY i. m. Syn. Strig. I. 40.: Nullus episcopus aut presbiter monachum ordinat.

Mindezek az intézkedések arra mutatnak, hogy nálunk, (de valószínűleg még Nyugaton is!) a szerzetesek megrendszabályozása nem sikerült olyan mértékben, ahogyan azt Goffridus fentebbi levele fel szeretné tüntetni, az azonban így is tény marad, hogy a Goffridus levelében említett Odo francia apát ugyanúgy a Szentföldre szándékozott utazni, mint jóval előbb Gellért, s bár Gellért idejében még ilyen utazási tilalomról alig lehetett szó, a legenda-író előadásában Razina apát meglepően azonos érveket sorakoztat fel Gellért szentföldi útjával szemben, mint Goffridus kb. száz évvel később Odo apát utazásával szemben.

Mindezekből azonban a Nagy Legenda fenti helyének keletkezési idejére vonatkozólag azt az eredményt vonhatjuk le, hogy az nem egykorú beszámoló, hanem csak a XI. század *utáni* időben jöhetett létre. Kérdés azonban, mikor? Ennek eldöntésére vissza kell térnünk a legenda elbeszéléséhez.

A Razina apát és Gellért között lefolyt beszélgetésnek az a vége, hogy Gellért Magyarország felé veszi útját, bár még mindig nem mond le végleg a szentföldi útról. A legenda szerint Zárából, bérelt vezetővel végül is eljut Pécsre, Mór püspökhöz (4. fejezet).

Ha a legendában itt említett *Maurus püspök* személyét kétségtelenül azonosítani lehetne, ez fontos adalék lehetne a legenda hitelességének elbírálásánál. Mivel azonban a Pozsonyi Évkönyvek bejegyzése szerint Maurus csak 1036-ban lett pécsi püspök,³⁸ a csanádi püspökség felállítása pedig, melynek első püspöke Gellért lett, legkésőbb 1030-ban történt,³⁹ azért az itt említett Maurus nem lehet azonos az Imre-legendában említett Maurus fráterrel, az 1055. évi tihanyi alapító-levélyben szereplő Maurus episcopussal s a lengyel remeték életírójával. Éppen ezért KARÁCSONYI⁴⁰ három Mór nevű püspököt tesz fel a XI. század folyamán, MACARTNEY meg úgy próbál a nehézségeken segíteni,⁴¹ hogy a Pozsonyi Évkönyvek hitelét vonja kétségbe.

Bárhogyan áll is a dolog, az bizonyos, hogy erre az adatra nem lehet szilárdan építeni. Mi tehát nem is ezekből az adatokból óhajtunk kiindulni.

A legenda szerint, amikor Gellért megérkezett Pécsre, történetesen ott tartózkodott *Anastasius*, a pécsváradai apát is. Gellért jó benyomást tett Mór püspökre s Anastasius apátra. A legenda így szól erről: „Mikor Anastasius apát a püspök elbeszéléséből megtudta, hogy oly kiváló klerikus szerzetes jött Itáliából, sietve elment hozzá oda, ahol lakott külön egy házban. És amikor kölesönösen beszélgettek, *mind szerényen mondott szavaiából, mind magatartásából megismerte, hogy istenfélő emberrel van dolga.*”

³⁸ SS. I. 125.

³⁹ Vö. HORVÁT JENŐ, Szt. István diplomáciája. Bp. 1937. 58. o. MORAVCSIK GYULA, Görögnyelvű monostorok Szt. István korában. Szt. István EK. Bp. 1938. I. 404. o., legújabbán, BÓNIS GYÖRGY, István király. Bp. 1956. 120—121. o.

⁴⁰ i. m. 61. o.

⁴¹ Studies I. 16—17. és The mediev Hung. hist. 157.

Ezután másnap ismét felkeresik szállásán Gellértet s most már rá akarják beszélni, hogy maradjon Magyarországon. Mindenesetre Mór püspök csaknem 2 hónapig⁴² magánál tartotta, amikor is Gellért prédikációt tartott a népnek.

Jellemző, a legenda kiemeli, hogy a püspök meghívta erre az alkalomra a pécsváradi apátot is, hallgassa meg a prédikációt. Ezután a pécsváradi apát viszi magához Gellértet, magánál tartja kb. 2 hétig, amikor Gellért ismét prédikációt tart a népnek, amelyen viszont Mór püspök is jelen volt. E beszéd hatása alapján most már levonja nem elhamarkodott véleményét Mór püspök Gellértről: „Amióta Isten ígését hinteni kezdték Magyarországon, ilyen klerikust nem láttak még ebben az országban.”

Ez a részletező, élénk beszámoló természetesen alkalmas arra, hogy az egykorúság benyomását keltse a mai olvasóban s éppen ezért KARÁCSONYI⁴³, MÜLLER,⁴⁴ MACARTNEY⁴⁵ nem is haboznak ezt egykorúnak kijelenteni.

Ámde, már a Rasina apáttal folytatott beszélgetésnek is volt valami hivatalos vizsgálat-íze, amikor megkérdezte Gellértől, vajon tanácsolta-e valaki neki a szentföldi utat. De, ami Pécsett és Pécsváradon történt Gellérttel, az már teljességgel kimeríti egy hivatalos vizsgálat összes ismérveit. Beszélgetnek vele, prédikáltatják, hosszabb ideig maguk mellett tartják, hogy kiismerhessék.

Egyáltalán nem valószínű, hogy István király idejében az országba jövő klerikusokat és papokat különösebb vizsgálatnak vetették alá. Ellenkezőleg, István király Nagyobb Legendája ki is emeli, mily örömmel fogadta a király a külföldről beözönlő hithirdetőket, papokat és szerzeteseket. Az egyházi szervezet felépítéséhez mindenkit fel tudott használni.

Lényegesen megváltozott azonban a helyzet a század végére. László király 1092-ben tartott szabolcsi zsinatának egyik határozata már intézkedik arról, hogy „ha az országba valamely jövevény klerikus jön püspökének ajánlólevele nélkül, bírói ítélettel vagy tanúk segítségével vizsgálják meg, vajon nem szerzetes-e, vagy gyilkos-e, vagy tett-e valamilyen egyházi fogadalmat”.⁴⁶

Hogy mily fontos kérdéssé vált a jövevény papok kérdése, s hogy mennyi visszaélést követhettek el azok, akik idegenből jövő papoknak adták ki magukat, arra rávilágít Kálmán király I. törvénykönyvének a rendelkezése, amely visszamenőleg is elrendeli, hogy felül kell vizsgálni az idegenből jött papokat és szerpapokat: „Idegen papot vagy szerpapot csak ajánlólevéllel lehet

⁴² a die inventionis sancte crucis usque ad diem apostolorum Petri et Pauli apud se retinuit. c. 4. 486. o.

⁴³ i. m. 54. o.

⁴⁴ Századok, 1913. 431. o.

⁴⁵ Studies I. 14. o. The mediev. Hung. hist. 157. o.

⁴⁶ Decr. S. Lad. I. 17. ZÁVODSZKY i. m. 161. o.

befogadni. Akiket már befogadtunk, meg kell vizsgálni, vajon jogosan jöttek-e be; amennyiben valakiről rossz hír jut a fülünkbe, ezek tartózkodjanak papi hivataluktól, míg bírói ítélet nem igazolja őket, vagy távolíttassanak el a földről.”⁴⁷

Még részletesebben intézkedik ugyanerről a Kálmán korában tartott I. esztergomi zsinat: „Az idegen klerikusok, akik más vidékről jöttek, vagy állítsanak törvényes tanukat, vagy menjenek vissza és hozzanak ajánlólevelet. Akik pedig rosszhírűek, mindenképpen távozzanak és ne térjenek vissza, csak ajánlólevéllel.”⁴⁸

Nemcsak az idegenből jött klerikusokat vizsgálják felül így Kálmán korában, hanem a hazaiaknak is szükségük van a püspök ajánlólevelére, ha egyik egyházmegyéből a másikba költöznek át.⁴⁹

Az idevonatkozó intézkedéseket kiegészíti Kálmán királynak az a rendelkezése, hogy „egyetlen idegen se fogadtassék be jótálló (kezes) nélkül”.⁵⁰

Ezeknek a rendelkezéseknek és egyházi előírásoknak tett eleget nyilván a legendaíró, amikor oly részletesen beszámol arról, hogyan jött Gellért Magyarországra.

Mint hogy Gellért saját bevallása szerint önként hagyta el kolostorát, nyilvánvalóan nem hozhatott magával semmiféle ajánlólevelet vagy igazoló iratot s ilyesmiről a hagyomány sem tudott semmit. Egészen természetes, hogy a legendaíró ezt a hiányt a törvények és zsinati határozatok szellemében pótolta s így Gellértet „igazolta” — saját kora előtt.

Az igazoló eljárás vége a legenda szerint István király előtt játszódott le. Mór és Anastasius ugyanis magukkal viszik Gellértet Fehérvárra István király elé (5. fej.). „Amikor a király meglátta Gellértet — folytatja a legenda —, titokban így szólt Mór püspökhöz: honnan jött ez az ember hozzánk?” Erre Mór püspök elmondja, mi járatban van Gellért, de mindjárt hozzá is teszi: Egregius enim est clericus. Ezzel Mór püspök mintegy jótáll és kezekedik az írás nélkül ideérkező Gellértért: ő lett a *fideiussor*, amit Kálmán törvényei előírnak az országba jövő idegenek befogadása alkalmával. Annyi bizonyos, hogy ezen beszélgetés után István királynak a Nagy Legendában olvasható, következő szavai:⁵¹ *dabo tibi in regno meo ubique potestatem predicandi* — megadom neked a jogot, hogy országomban bárhol prédikálhatsz — úgy hatnak, mint egy törvényes vizsgálat hivatalos zárszavai. A használt kifejezések teljesen a törvénykezés szokincseiből kerülnek ki!

Az elmondottak szerint tehát a Nagy Legendának eddig tárgyalt fejezetei kétségtelenül *nem* hitelesek s nem lehet kortárs műve sem. Igaz, hogy az

⁴⁷ Decr. Colom. I. 3.

⁴⁸ Syn. Strig. I. 21.

⁴⁹ Syn. Strig. I. 19.

⁵⁰ Decr. Colom. I. 4.: Nullus indigena sine fideiussore recipiatur.

⁵¹ SS. II. 488.

idézett zsinati határozatok későbbi időben is érvényben maradtak, mégis úgy látszik, az idézett határozatok után néhány évtizednél nem írhatták később a legendát. Általános megfigyelés ugyanis, hogy a törvények, ha hosszabb ideig maradnak is érvényben, bizonyos idő eltelte után kétségtelenül veszítenek aktualitásukból. Az a körülmény viszont, hogy a legenda ilyen részletesen és körülményesen foglalkozik Gellért „igazolásával”, arra enged következtetni, hogy ezek a rendelkezések még nagyon is időszerűek voltak a legenda iratási idejében.

Ha így pontos idő meghatározásához nem jutunk is, a több kutatótól (KAINDL, MADZSAR, DOMANOVSKY, ERDÉLYI LÁSZLÓ, HÓMAN) feltételezett késői, XIII—XIV. századi keltezés mégis tarthatatlan a következő megfontolások alapján:

A XII. század második felében s a XIII. század elején a franciaországi és itáliai egyetemi élet fellendülése következtében igen elterjedt az országutakon egyik egyetemi városból a másikba csoportosan utazó vándor klerikusoknak, diákoknak (de nem szerzeteseknek) a fajtája, akik igen gyakran mulattatással, bohóckodással és tréfacsinálással teremtették elő a maguk számára útközben a szükséges ételmet és szállást. Ezek az egyházi rend tagjai lévén, minden országban élvezték a *privilegium forit*, az egyháznak azt a kiváltságát, hogy nem lehetett őket világi bíróság elé állítani. Ennek következtében kiváltságos helyzetükkel gyakran visszaélve, igen gyakran loptak, csaltak, dorbézoltak, erkölcstelen életet éltek s nemcsak a világiakat károsították meg, hanem az egyháziakat is megcsalták, ételmet és szállást követelve maguknak.

Ilyen körülmények között maga az egyház lépett fel ellenük s a XIII. század elejétől kezdve a zsinati határozatok egész tömegét hozták ellenük Franciaországban és Németországban. Az ismert legkorábbi zsinat, amely ellenük szigorúan fellép, a trieri 1227-ben, amelyet azután az egész XIII. század folyamán és a XIV. század elején a szigorú védőintézkedések egész sora követ.⁵² Ezekben a határozatokban e diákok neve *scolares vagi, vagi, vagantes, clerici vagabundi, goliardi, goliardenses*. stb.

Ami a Gellért-legendát illeti, e XIII—XIV. századi terminusok nem fordulnak elő benne, holott Gellért maga is. útjának célját a Szentföldön végzendő tanulmányokban jelöli meg. Ilyen körülmények közt lehetetlennek kell tartanunk, hogy az anakronizmusoktól — mint fentebb láttuk — egyáltalán nem tartózkodó író ne használta volna e terminusok valamelyikét már csak az elrettentés kedvéért is. E tekintetben joggal hivatkozhatunk Rasina apát éppen nem kíméletes szavaira, amelyeknek célja nyilvánvalóan az, hogy elrettentse Gellértet útjától, mint olyantól, amely kolostori szerzeteshez egy-

⁵² Ezeket összeállította: NIC. SPIEGEL, *Die Vaganten und ihr „Orden“*. Speyer, 1892. 57—58, 60, 65—68; OLGA DOBIACHE-ROJDESTVENSKY, *Les poésies des goliards*. Paris, 1931. 21—24. o.; ALLEN, *The wandering scholars*. New-York, 1931. RABY: *Hist. of secular latin poetry in the middle ages*. Oxford 1934.

egyáltalán nem méltó. Mint láttuk azonban, ott szinte szó szerint idézi Orbán pápa határozatát. — Goffridus kardinális megfogalmazásával egyezően, — holott nyilván sokkal hatásosabban hivatkozhatott volna — a XIII—XIV. században — azokra a zsinati határozatokra, legalábbis értelemszerűen, ahogyan Orbán pápa határozatával kapcsolatban tette —, amelyek a „vagantes clericici” ellen intézkedtek és életformájukat megbélyegezték.

Ám e tekintetben messzebbmenő következtetések levonására is feljogosítva érezhetjük magunkat. Aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy ha Gellért életének e mozzanatát egy XIII—XIV. századi író ábrázolta volna, ily részletesen nem fejtegette volna éppen ezeket a XIII—XIV. század szempontjából „legkényesebb” kérdéseket. Ez ugyanis valóságos propaganda lett volna — az egyház intencióival szemben — a *vagans* életforma mellett, mivel Gellért, a későbben szenttéavatott püspök „vagans pályakezdésére” való hivatkozással bárki védelmezhetette volna a „vagans életformát” éppen Gellért példájára való hivatkozással — az egyház intencióival ellentétben. Ezzel szemben a legendának az a beállítása, hogy Gellértet a XII. század elején szokásos, és az egyházi törvények szerint is előírt „igazolási eljárásnak” vetették alá, nem kelthetett senkiben megütközést és visszatetszést, mivel ez az eljárás nem jelentett — akkor még *eleve* elítélést és megbélyegzést; viszont a keresztes háborúkra s Orbán pápa rendelkezésére való hivatkozás kizárja, hogy e részletek keletkezését korábbi, Gellérttel egykorú időből datáljuk.

Mindezek alapján jogos kimondanunk, hogy a legendának ezeket a részeit semmilyen körülmények között nem írhatták sem a XIII., sem a XIV. században. Ez csak a XII. század terméke lehet, — ellentétben mindazokkal a nézetekkel, amelyek akár e részletek egykorúságát, akár késői, XIII—XIV. századi eredetét vitatják.

Ezek a fejezetek Gellért korához viszonyítva tehát kétségtelenül anakronisztikusak — nemcsak a keresztesek és a bolognai főiskola emlegetése miatt, ami esetleg interpolációnak is felfogható, — hanem *egész* mondanivalóját, érvelésének menetét tekintve is. Így ezek a fejezetek nem lehetnek vissza egykorú, vagy közel egykorú szerzőre, mint KARÁCSONYI, MÜLLER, MACARTNEY gondolták, — de nem lehet késői XIII—XIV. századi szerző műve sem.

Az is látnivaló, hogy e fejezetek elbeszélése kétségtelenül költött, mégsem érdek nélkül való „merő kitalálás”, hanem egy meghatározott kor egyházi és társadalmi problémáinak szempontjait érvényesíti a szerző Gellért tetteinek és életének vizsgálatában. Így tehát a legendának ezek a fejezetei nem hitelesek ugyan Gellért idejére vonatkozóan, mégis forrásértékük kétségbevonhatatlan a XII. sz. első felére vonatkozóan.

Ami a legenda e részletének mégis a valóban megtörténtség színezetét adja, az a közvetlen párbeszédes formán kívül még abban a körülményben is megjelölhető, hogy a legenda írója pontosan közli az egyes alkalmakkor Gellért

által elmondott prédikációk címét és tárgykörét is. A legenda szerint Péter és Pál apostolok ünnepén Péccsett „Ezek az irgalmasság emberei” bibliai idézet alapján⁵³ mondott prédikációt; Váradon Szt. Benedek ünnepén „Az igaz virul, mint a lilium”⁵⁴ alapján; Boldogasszony ünnepén, Fehérváron, meg a Jelenések könyvéből⁵⁵ vett idézetből indult ki: „Napba öltözött asszony”. Ez utóbbi beszédről megjegyzi a legendaíró, hogy „nem volt írás, amiből ne idézett volna példát” Gellért a prédikációjában. Ezek hiteles adatok lehetnek, és arról tanúskodnak, hogy a legendaíró valóban ismert Gellért művei között prédikációkat is. Mindenesetre a fenti jellemzés teljes mértékben találó Gellért írásmagyarázó módszerére, a bibliai idézetek halmozására és ezek allegorizáló értelmezésére. Mindezek azonban a legenda e fejezeteinek egykorúsága mellett a fentebbi vizsgálatok eredményeivel szemben nem használhatók fel érvként.

Éppen így a fentiek értelmében esik — másfelől — MADZSAR IMRÉNEK a legenda késői, XIV. század végi keletkezése mellett felhozott ama érvelése, hogy a legendaíró feltűnően jól tájékozott a Magyarországból Velencébe vezető útvonal egyes állomásait illetően. Ez útvonal ismerete alapján MADZSAR Nagy Lajos alkudozásaira utal, melyet Velencével folytatott Remete Szt. Pál ereklyéinek megszerzése érdekében. Szerinte lehetséges, hogy „az a valaki írhatta — 1381 után — esetleg az egész Nagy Legendát”, aki Remete Szt. Pál ereklyéinek megszerzése végett ebben az időben többször megfordult Velencében.⁵⁶

Ám, a Velencébe vezető útvonal ismerete Magyarországon nem tartozott a ritkaságok közé attól az időponttól kezdve, amikor Kálmán király meghódította a dalmát városokat. Jellemző adat erre, hogy az út egyik szakaszát egy 1351-ből keltezett oklevél tanúsága szerint még az oklevél íratása idején is „Kálmán király útjának” nevezték.⁵⁷ Mindenesetre ez az útvonal Kálmán ideje óta vált ismeretessé a dalmát városokkal és Velencével folytatott élénk kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok révén, s így a legenda keletkezésének késői időpontját MADZSAR fenti érvelése alapján sem tarthatjuk igazoltnak.

A fentebb előadott elgondolások alapján azonban nem tarthatjuk pusztá véletlennek, hogy Gellért szentföldi útjával és magyarországi fogadtatásával a Kis Legenda mindössze is pár szóval végez: egyszerűen a tények közlésére szorítkozik, de a közölt tényeknek — a Kis Legenda írása idején, szerintünk a XIII. század elején — nyilván „kényes” voltára való tekintettel Gellért utazását homályos bibliai allegóriával indokolja, mondván: „Elszakadva tehát rokonságától kelet felé tartott, ahol Ábrahám gazdag lett és atyja sok népeknek, hogy az Ábrahám ivadékában, azaz

⁵³ Eccli 44. 10.

⁵⁴ Oseas 14. 6.

⁵⁵ Apoc. 12. 1.

⁵⁶ Századok, 1913. 516—17. o.

⁵⁷ Anjoukori Okmánytár V. 530. l. idézi KARÁCSONYI i. m. 59. l.

Krisztusban megadott áldást zarándoklása fáradoalmával maga is elnyerje, mint a hívő Ábrahám.”⁵⁸

Ha tehát a legenda kiegészítése a XIII—XIV. század folyamán történt volna — ahogyan a Nagy Legenda késői keletkezését vitatók állítják —, akkor a legenda kiegészítője minden bizonnyal nem fordult volna ilyen „kényes” témához: nem kockáztathatta meg azt, hogy a már régen szenttéavatott s László király első törvénykönyve alapján hivatalosan is ünnepelt „szentet”⁵⁹ abba a gyanúba hozza, hogy a hírhedt „clerici vagabundi” sorából került ki. A Kis Legenda példát mutat arra, hogy ezt a „kényes kérdést” meg lehetett kerülni, s abban az időben, mikor a Kis Legendát írták, Gellért életének ezt a mozzanatát valóban el is hallgatták.

Azonos credményre vezet a legenda többi — a krónikáktól független — részleteinek vizsgálata is.

A legenda 10. fejezete beszámol arról, hogy „egy napon . . . jött harminc újhítű férfi a püspökhöz, kérve, hogy vegye át fiaikat és a tudományokban kiképezve szentelje őket klerikusokká”. Ezek az ifjak — a legenda szerint — rövid idő alatt „nem közönséges” előmenetelt tanúsítottak a tudományokban, aminek láttára a „nemesek és fő emberek” is átadták fiaikat tanításra és ezekből lettek az első kanonokok Szt. György vértanú monostorában. A 11. fejezetben ismét visszatér a legendaíró ez „első harminc tanulóra”, akiket a püspök felszentelve kanonokká tett.

Már MADZSAR megjegyezte⁶⁰ a KARÁCSONYI⁶¹ által hitelesnek elfogadott és egykorú feljegyzésnek tartott felfogással szemben, hogy „az iskolai tanulmányok fellendülése nincs összhangban a XI. századi viszonyokkal”, s éppen ezért a legenda fenti tudósítását „egy későkori toll által megrajzolt utópisztikus kép”-nek minősíti.

Valóban, István király korában, s különösen Gellért püspök térítésének első időszakában, amikor még a legenda szerint is „sokakat a király által kinevezett ispánok vezettek” — nyilván kényszerrel — a megkeresztelésre, nehezen képzelhető el általában ilyen felbuzdulás, amiről a legenda itt beszámol.

A kérdés azonban mégsem dönthető el ilyen egyszerűen és tüzetesebb vizsgálatra szorul. Nem kétséges ugyanis egyfelől, hogy István király korában — a magyar nép megtérítése és az egyházi szervezet kiépítése idején nagy szükség volt térítő papokra és szerzetesekre s így István király örömmel fogadta be a külföldről bejövő egyháziakat, hihetőleg minden különösebb vizsgálat nélkül. Mindenesetre István király törvényei között hiába keresünk olyan rendelkezést, amely az idegen papok beáramlását megnehezítette vagy feltételekhez kötötte volna, bár a külföldi törvénygyűjteményekben könnyen

⁵⁸ Kis Leg. 2. fej.

⁵⁹ Decr. Lad. I. 38. ZÁVODSZKY i. m. 164.

⁶⁰ Századok, 1913. 513. o.

⁶¹ Szt. Gellért élete, 110. o.

találhatott volna ilyen megszorításokra mintát.⁶² A külföldi papokra annál nagyobb szükség volt, mert, másfelől, a többé-kevésbé kényszerrel megtérítettek közül az első időkben nem igen tódulhattak az egyházi pálya felé. A papi szükségletet, úgy látszik, először László király idejében tudták csak kielégíteni, nyilván a hazai szukreszcencia segítségével, mivel a szabolesi zsinat hazai vonatkozásban először intézkedik arról, hogy — mint fentebb már láttuk — a jövevény klerikusokat befogadásuk előtt vizsgálatnak kell alávetni, vajon nem (laikus) szerzetes vagy gyilkos-e az illető.⁶³

Más, de nem kevésbé fontos kérdés, milyen rétegekből táplálkozott ez a hazai papi szukreszcencia? A Gellért-legendát az első harminc tanuló származásáról óvatosan hallgat, de a legendának abból a szembeállításából, hogy később a „nemesek és mágnások” is átadták fiaikat tanításra, joggal következtethetünk arra, hogy az első tanulók nem a vezető társadalmi rétegekből kerültek ki. Sőt, ha figyelembe vesszük Kálmán király törvényeit és zsinati határozatait s ezekből visszafelé következtetünk, kiderül, hogy az első tanulók nagyobb része minden valószínűség szerint szolgarendű vagy félszabad állapotú lehetett. Mindenesetre az első esztergomi zsinat határozatai között két rendelkezés is található arra vonatkozólag, hogy szolgarendűeket vagy félszabadokat ne szenteljenek fel klerikussá. A fenti zsinat 30. rendelkezése kimondja: „Senkinek a szolgáját ne szenteljék fel klerikussá, csak ha az ura visszaadta a teljes szabadságát.”⁶⁴

Ezt az intézkedést kiegészíti a zsinat 69. pontja, amely már nemcsak a szolgarendűek felszentelését tiltja, hanem az úr házanépéhez tartozó kíséret, sőt a vár kötelékébe tartozó várnépek felszentelését is tilalmazza: „Ha valaki másnak a szolgáját, vagy olyan, a kíséretbe tartozó személyt, aki urától annak beleegyezése nélkül el nem idegeníthető, vagy bárkit a várnép közül írni-olvasni megtanít, ill. klerikussá tesz urának tudta és beleegyezése nélkül, az fizesse meg az illető váltságdíját és azon felül még 50 penzát is fizessen.”⁶⁵

Ezek a szigorú rendelkezések rámutatnak arra, hogy az I. esztergomi zsinat egy régóta fennálló gyakorlatnak akar véget vetni. Az intézkedés oka nyilvánvalóan az, hogy ily módon akarták biztosítani a rabszolgatartók tulajdonjogát a szolgák, ill. a kíséretbe tartozó személyek felett. Természetesen a szolgák számának megcsappanása is szerepet játszhatott Kálmán korában a fenti intézkedés meghozatalában. Erre mutat Kálmán király ama rendelkezése, amely szerint „magyar származású, vagy Magyarországon született

⁶² Vö. ZÁVODSZKY i. m. 70. l.

⁶³ Decr. Lad. I. 17.

⁶⁴ Syn. Strig. I. 30.: Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem.

⁶⁵ Syn. Strig. I. 69.: „Si quis alterius servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo literas docuerit seu clericum fecerit absque conscientia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L penzas persolvat.”

idegen származású szolgát vagy szolgálót . . . senki ne merészljen Magyarországhatárain kívül eladni vagy kivinni”.⁶⁶

Némileg más lehetett a helyzet István király korában, amikor még a szolgák és a kíséret számát is gyarapítani lehetett a hadi vállalkozások révén. Éppen ezért István király igyekezett a törvényei útján is elősegíteni a szolgák felszabadítását,⁶⁷ s ha a szolgák felszabadítása nem is öltött olyan méreteket István király korában, mint ahogy ezt a későbbi hagyomány és Kézai tendenciózus jogtörténeti okoskodása beállítja, hogy ti. István király az *összes* keresztény rabszolgát felszabadította volna,⁶⁸ mégis István király törvényei legalább nem tiltják, mint Kálmán király törvényei, hogy a szolga vagy félszabad állapotú személy a klerikus-rendbe való belépésével könnyítsen elnyomott helyzetén.

Ha mindezekhez a meggondolásokhoz hozzávesszük, hogy a legendában említett „első harminc” közrendű vagy szolgarendű „tanuló” a röviddel előbb levert Ajtony országgrészében jelentkezett klerikusnak, ahol éppen a röviddel előbb lefolyt háborúskodás miatt a „közjogi” viszony még nem szilárdulhatott meg, továbbá ahol a kereszténység bizánci formája már régebben ismeretes volt s ennek következtében a klerikusok kiváltságos helyzete is köztudomású és ennek következtében kívánatos lehetett: akkor a legendának e tanulókra való utalását hiteles, egykorú adatnak kell minősítenünk. A Kálmán-kori I. esztergomi zsinat fent idézett határozatai ellenében ilyen történetet koholni alig volt lehetséges!

Más kérdés az, miért került ez az adalék a legendába; szigorúan véve, ez az epizód nem is igen lényeges Gellért püspök élete szempontjából, csupán azt világítja meg, hogy az egyházszerző püspöknek gondja volt a papi utánpótlás biztosítására és nevelésére. Mégis ez az epizód a Nagy Legenda keletkezési idejének és körülményeinek meghatározása szempontjából döntő jelentőségű. Mivel úgy találtuk, hogy a legendának az első harminc tanulóra vonatkozó adata hiteles és egykorú tudósítás lehet, mivel továbbá láttuk Gellért „igazolási eljárásával” kapcsolatban, hogy az 1—5. fejezetek egykorúak semmiképp sem lehetnek: meg kell állapítanunk, hogy a mai Nagy Legendának volt *egykorú forrása*. S tegyük mindjárt hozzá: ez az egykorú forrás nem azonos a mai Kis Legendával, mert ott éppen a tanulókról és az iskolázásról egyetlen szó sem olvasható. Ezt az egykorú forrást már többen kikövetkeztették. MÜLLER FRIGYES ama Valther mestert tartja szerzőjének, akiről a legendában is oly gyakran esik szó. KARÁCSONYI JÁNOS az egész Nagy Legendát ennek a Valthernek tulajdonítja. Óvatosabban nyilatkozik erről a forrásról

⁶⁶ Decr. Col. I. 77.: Nemo servum in genere Hungarorum vel quemlibet in Hungaria natum eciam alienigenam nec ancillam . . . extra Hungariam vendere vel ducere audeat . . .

⁶⁷ Decr. St. Steph. I. 18.; ZÁVONSKY i. m. 147. l.

⁶⁸ Vö. erre vonatkozólag: HORVÁTH JÁNOS, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 375.

MACARTNEY: ő „Csanádi elbeszélő”-nek⁶⁹ nevezi. E korábbi kutatók — talán az egyetlen MACARTNEY kivételével — e forrásban egy „primitív” Gellért életrajzot, ill. legendát akartak látni, de sokkal valószínűbb, hogy rendi, ill. káptalani krónikás, időrendi feljegyzésekre kell inkább gondolnunk, amelyben természetesen Gellértről is szó esett, de korántsem csak őről. Ez a kronológiai rendben haladó forrás lehet az oka annak, hogy Gellért Nagy Legendájába sok olyan esemény került be, amely Gellért életével csak nagyon lazán, vagy egyáltalán nem hozható összefüggésbe (mint pl. a templomba menekült szolga története, vagy a „káptalani” iskola problémái, a görög szerzetesek emlegetése, a helyi szokásokra való utalások stb.), könnyen lehet, hogy ezeknek a káptalani feljegyzéseknek a szerzője maga Valther mester, az iskola vezetője volt s ezért jutott a legendában is tevékenységének oly aránytalanul nagy szerep.

Mindamellett a legenda nemcsak azért gazdagodott ilyen járulékos, Gellért püspök életével csak lazán összefüggő események elbeszélésével, mivel későbbi legendaíró ezekre vonatkozóan adatokat talált forrásában, a csanádi Káptalan feljegyzéseiben, hanem nyilván azért is, mivel ezek a Gellért püspök élete szempontjából nem lényeges „járulékos” események a legendaíró korában az aktuális egyházpolitika legfontosabb kérdései közé tartoztak: a legendaíró saját korának problémáiból meríti az életrajz megírásához a szempontokat.

E szempontokat ismét a Kálmán-kori törvényekben és zsinati határozatokban találjuk meg. Az első esztergomi zsinat kimondja, hogy „tanulatlanokat ne szenteljenek pappá, akiket pedig már felszenteltek, tanuljanak, vagy tétessenek le”.⁷⁰

De még ennél is jellemzőbb a zsinatnak az a határozata, amely szerint „a kanonokok — akikről a legendában éppen szó van — a kolostorban, a káplánok meg a királyi udvarban irodalmi nyelven (azaz : latinul) beszéljenek”.⁷¹

Nemcsak a világi papokat kötelezte tanulásra az esztergomi zsinat, hanem a szerzeteseket is, amikor kimondja, hogy „Szt. Benedek szabályzatát minden szerzetes tudja és értse”.⁷²

Alig lehet kétséges, hogy a legendaírók ezek a határozatok vezették, amikor Gellért személyében meg akarta rajzolni a követendő egyházszerző püspök alakját. Természetesen a fenti intézkedések később is érvényben maradtak, de aktualitásuk nyilván a Kálmán korában végbemenő egyházi reformok

⁶⁹ The Csanad Narrative, ill. the Csanad Narrator: The medieval Hung. hist. 156—157. o.

⁷⁰ Syn. Strig. I. 6.: Ut ydiote presbiteri non ordinentur; qui vero ordinati sunt, discant aut deponantur.

⁷¹ Syn. Strig. I. 5.: Ut canonici in claustris, et capellani in curia literatorie loquantur.

⁷² Syn. Strig. I. 37.: ...regulam beati Benedicti omnes monachi sciunt et intelligent.

idején és az ezt követő években volt a legerősebb, a legendairó tehát a forrásban talált, az iskolázásra vonatkozó adatokat éppen ezért nem mellőzte, noha ezek az adatok nem annyira Gellért személyét, mint inkább az oktatással foglalkozó Valther mestert és helyettesét állítják előtérbe.

Ami a fentiekben kikövetkeztetett régi, ill. egykorú forrás jellegét illeti, nézetünk szerint ez aligha lehetett az előző kutatók által feltételezett Gellért-életrajz v. legenda, mivel a Nagy Legendának e régi forrásra visszavezethető adatai szinte kivétel nélkül nem szorosan Gellért püspök életére és tevékenységére vonatkoznak, hanem inkább környezetének életét mutatják be. Éppen ezért szinte bizonyosra vehető, hogy e feljegyzések a Gellért püspök által megszervezett csanádi kanonokok testületében jöttek létre s mint egykorú feljegyzések, teljes mértékben hitelt érdemlők. Így hitelesnek kell tartanunk Gellért térítőtársainak a Nagy Legendában található névsorát: a feljegyzés természetesen azt is megörökítette, hogy melyik szerzetes melyik rendházból jött Marosvárra; hitelesek az iskolai életre és a kanonokok életére vonatkozó adatok és mindenképp az éneklést tanító iskolamester érdeklődési körére mutat az énekes szolgáló leányról szóló történet, ahol a középkorban használatos zenei műszavak, terminus technikusok vannak a bájos történetbe tudós módon beleépítve, ahogy ezt HIMPFNER BÉLA meggyőzően kifejtette.⁷³

Viszont nem erre a forrásra kell visszavezetnünk természetesen a legendának azt a híradását, amely beszámol arról az adományról, amelyben István király részesítette a csanádi Szt. Szűz monostorát, és Szt. György templomának építkezését (a 12. fejezet közepe), már csak azért sem, mivel itt az író anakronisztikusan használja a *marca* szót. Egészen erre a régi forrásra vall még az ugyan e fejezet végén elbeszélt szolga története, amelynek végleg semmi köze sincs tárgyilag Gellért püspök életéhez, de annál inkább helyet kaphatott az egykorú monostori, ill. kanonoki feljegyzésben, mivel a monostor szempontjából érdemes volt feljegyezni, milyen módon jutott a monostor egy örökös szolgálóhoz, aki az egyház nyújtotta menedékjog révén megmenekült ugyan a halálbüntetéstől, de élete végéig szolgásgorban kellett maradnia.

Érdekes egyébként, hogy az egyházaknak a középkorban általános menedékjogáról István király törvényei nem tesznek említést, csupán egy esetben, és akkor is nemlegesen, ti. a király és az ország elleni összeesküvők esetében.⁷⁴ Ez a rendelkezés éppen azt mondja ki, hogy az összeesküvők *nem* találhatnak menedéket az egyházban.⁷⁵ Ebből jogosan következtethetünk arra, hogy más bűnök esetében az István-kori jogszokás is elismerte az egyházak menedékjogát.

⁷³ A Gellért-legendá énekes szolgálója. E. Ph. K. 1910. 394. o.

⁷⁴ Decr. St. Steph. II. 17., ZÁVONSZKY i. m. 155. o.

⁷⁵ Si quis in regem aut in regnum conspiraverit, refugium nullum habeat ad ecclesiam.

Annál többet hivatkoznak az egyház menedékjogára László király törvényei a szabadok és a szolgák lopása esetén egyaránt.⁷⁶ Az egyház által nyújtott menedékjog azonban éppen László király idejében igen ingadozó volt. A Decr. II. 12. szerint pl. az egyházba menekülés sem mentesítette a tolvajt a büntetéstől, hanem az egyházból kivonszolták akár szolgálta, akár szabad volt, és megvakították, sőt a szabadrendű tolvaj kiskorú gyermekeit is szolgaságra vetették. A III. törvénykönyv 4. és 5. pontja viszont úgy rendelkezik, hogy az egyházba menekült szabadrendű tolvaj az egyház szolgálja legyen, egyébként felakasztják; az egyházba menekülő szolgarendű tolvajt viszont ura egy penzán kiválthatta, de az általa okozott kárt is meg kellett térítenie. Mindenesetre Kálmán törvényei, úgy látszik, már enyhíteni igyekeztek e szigorú intézkedéseket, amennyiben az egyházba menekült tolvajt mentesítették „az egyház kedvéért a megvakíttatástól és megcsonkítástól”.⁷⁷

E rendelkezésekből megállapítható, hogy a legendában elbeszélte egyházba menekülés jelenete: a felakasztás és az örökös szolgaság között való választás lehetősége a törvényes rendelkezések szerint László király korában is fennállott ugyan, de ugyanolyan joggal feltehető ez István király korában is, viszont Kálmán korában már idejétmúltnak látszik. Így semmi akadálya nincs annak, hogy a legenda elbeszélését Gellérttel egykorú feljegyzésre vezessük vissza.

Mindezek alapján a Nagy Legendának az egykorú, de főleg nem Gellért püspök személyével, hanem inkább környezetének életével foglalkozó forrásra visszavezethető tudósításairól kimondhatjuk KAINDL és MADZSAR megállapításaival szemben MACARTNEY szavait — ha ő a legendának nem is mindig ugyanazon mozzanatait vezette vissza a régi, egykorú forrásra, mint mi fentebb —: „Ezek a fejezetek, mint a XI. századi Magyarország társadalmi és egyházi viszonyainak képe, felülmúlhatatlan érdekűek, és nagy kár, hogy a történetírók általában nem nagyon méltatták figyelemre ama helytelen felfogás következtében, hogy ezek késői eredetűek.”⁷⁸ Tegyük azonban mindjárt hozzá, hogy e megállapítás bizonyításával maga MACARTNEY is — miként elődje, KARÁCSONYI és MÜLLER FRIGYES is — adós maradt.

Ha a fenti módon a Nagy Legenda tekintélyes részének tárgyi hitelességét igazoltuk is, a legenda íratási idejének meghatározásához még több, eddig nem érintett mozzanatot kell tüzetesebb vizsgálat tárgyává tennünk.

A legenda 13. fejezetében elmondja a legendaíró, hogy egy alkalommal (quodam tempore) Gellért püspök három napig bezárkózott szobájába s még ételt sem vett magához. A negyedik napon azután a káptalanban összegyülekezett szerzetesek előtt beszédet tartott „a világ folyásáról” (de cursu seculi),

⁷⁶ Decr. Lad. II. 1., 2., 12. III. 4., 5.

⁷⁷ Decr. Colom. I. 84.: Si quis autem de furto accusatus ad ecclesiam fugerit... et si reum se esse fatebitur, pro ecclesia de obcecacione oculorum seu aliorum detruncatione membrorum liberetur.

⁷⁸ MACARTNEY, *The medieval Hungarian hist.* Cambridge, 1953. 159. o.

ma azt mondanánk, ismertette a politikai helyzetet. Ennek során megjövendölte, hogy „Magyarország meg fog hasonlani és ki fogja szabadítani magát a kereszténység igájából, a papoktól kezdve a világiakig. Az én munkámat s igehirdetésemet meg fogják vetni, s az Isten igéjét nem fogják befogadni. A klérus megvetés tárgya lesz, a szerzetesek tarkák lesznek öltözetükben és különböző gyülekezetekben fognak élni, a lakatlan helyeket s a magányos életet kerülni fogják. Sokan a hiú dicsőség utáni vágyukban az emberek dicséretét fogják keresni és a nép előtt megszólás és gúny tárgyai lesznek állhatatlanságuk és fennhéjázásuk következtében.” Maga a legendaíró e jóslatok beteljesedésének időpontját Aba király uralkodása idejére teszi s hozzáfűzi, hogy „mindezek be is következtek az ő jövendölése szerint”.⁷⁹

Természetesen, Gellért püspök „jóstehetségének” kiemelése különös jelentőségű volt a legendaíró szempontjából. Gellért hivatalos szenttéavatásának ugyanis — úgy látszik — egyik fő akadálya volt a Kis Legenda egy mondatából kikövetkeztethetően, hogy Gellért „testi csodáikat nem vitt végbe életében, nem adta vissza a vakoknak a látást, süketeknek a hallást”.⁸⁰ Ehhez a Kis Legenda szkeptikus írója még hozzáteszi, hogy Gellért *csanádi sírjánál* „sok kegyelemben (csodában) részesültek a katolikus emberek, de mégsem kétségbevonhatatlan módon”.⁸¹ Így kiválasztottságának egyetlen jeleként a Kis és Nagy Legenda is csak jövendölő tehetségét⁸² jelölhette meg.

Péter és Aba Sámuel királyok uralmának idején Gellért, mint püspök a királyi tanácsnak állásánál fogva is tagja lévén, könnyen bocsátkozhatott politikai „jóslatokba”, hiszen a dolgok irányítása részben rajta is múltott. Amennyiben tehát a fenti „jóslat” a fenyegető pogánylázadásra vonatkoznék csupán, ennek előjeleit már jóelőre láthatta Gellért püspök, amint erről a *Deliberatio* c. művének egy szakasza is tanúskodik. „Mennyire érzem az ördög fiait, akiknek már beszélnem sem lehet. Ezidétt nálunk haragtól felzaklatva mindenki megátkozta nemcsak az isteni szertartásokat, az egyházat és a papokat, hanem még magát az Isten fiát, a mi urunk Jézus Krisztust is.”⁸³

A krónikák bővebben elbeszélik,⁸⁴ hogy Péter király elűzetését is a püspökök tanácsa készítette elő; az Aba elleni összeesküvés színhelye a Képes Krónika szerint (c. 75) meg egyenesen Csanád, Gellért püspöki székhelye,

⁷⁹ iuxta prophetiam eius omnia evenerunt.

⁸⁰ Leg. Min. c. 6. SS. II. 477. o.: Noli... a me discere, utrum iste sanctus corporalia miracula... in vita sua gesserit, aut cecis visum, seu surdis auditum prestiterit.

⁸¹ Leg. Min... 7. SS. II. 479.: ubi multe gratie a catholicis viris experte sunt, tamen non evidentiter.

⁸² spiritum prophetie habuisse, id. Kiad. II. 477. o.

⁸³ Debib. lib. IV. ed. Batthyán 98. o.

⁸⁴ Kézai c. 47., Képes Krónika c. 72.

oka pedig ugyancsak a krónikák szerint⁸⁵ az volt, hogy Aba semmibe vette a nemeseket és a parasztokkal és nemtelenekkel tartott s a főemberek közül ötvenet tanácskozás ürügye alatt összehíva kegyetlenül lemészároltatott. A *Deliberatio* fent idézett helye nyilván erre az időszakra utal, amikor a főpapság befolyása az országos ügyek irányításában háttérbe szorult, sőt szavukat sem hallgatták meg.

A krónikák szerint az a tanácskozás is Csanádon folyt le, amely Péter király ellenében a száműzött Árpádházi hercegek, a *Legenda* szerint a Vazulfiak visszahívását határozta el.⁸⁶

Ilyen körülmények között Gellért püspöknek nem volt nehéz politikai jóslatokba bocsátkozni, s ezekről a későbbi legendaíró teljes joggal kijelentette: „mindezek beteljesedtek az ő jóslata szerint”. Ám a fenti jóslat a pogánylázadáson kívül a papok elvilágiasodására és új szerzetesrendek létrejöttére is utal. Természetesen, nem áll módunkban ellenőrizni, hogy a jóslat valóban a fenti formában hangzott-e el, az azonban bizonyos, hogy a legendaíró a papok elvilágiasodására és az új szerzetesrendekre vonatkozó jóslatról csak akkor írhatott úgy, hogy azok csakugyan be is következtek, amikor ezt tényleg már konstatálni lehetett. Így a legendának ez a megfogalmazása a legenda íratási idejére mindenképpen korhatározó jellegű, s egyúttal rámutat a legenda írójának bencés voltára, ami egyébként más adatokkal is bizonyítható.

Mindenekelőtt a jóslatnak ez a mondata: *monachi erunt varii coloris in habitu et in diversis conventiculis morabuntur*: „a szerzetesek tarkák lesznek öltözetükben és különféle gyülekezetekben fognak élni” — félreérthetetlenül az újonnan kialakuló szerzetesrendekre vonatkozik, mivel a szövegben kifejezetten *monachi* „szerzetesek” és az ezek gyülekezetére használatos *konvent* szó áll. A „ruházatukban tarka szerzetesek” kifejezés meg nyilván nem úgy értelmezendő, mintha valamely szerzetesrend valóban „tarka” öltözetet kreált volna magának, hanem nyilván úgy, hogy az eddigi egyetlen szerzetesrend, a feketeruhás bencések mellett más színű ruhába öltözött szerzetesek is vannak s így a szerzetesek társadalma „tarkává” válik. De ugyanez a megfogalmazás egyúttal arra is rámutat, hogy a jóslat ebben a formában nem jöhetett létre sem Gellért korában, sem sokkal később, mondjuk a XIII—XIV. század folyamán, amikor a különféle szerzetesrendek már szinte elburjánoztak és mindennapi, megszokott jelenséggé váltak, hanem csupán a folyamat megindulása idején, leginkább a XII. század elején. 1098-ban válik ki az addig egységes bencés rendből a karthauziak szigorúbb rendje, majd 1100-ban a világiasabb jellegű cisztercita rend, s a szentföldi vállalkozással kapcsolatban a XII. század elején alakulnak meg a templomosok, Johanniták, stb. rendjei. A bencés író nyilván nem nagy örömmel nézhette az új rendek

⁸⁵ Kézai c. 49., Képes Krónika c. 75.

⁸⁶ Képes Krónika c. 81., Kézai c. 53, *Leg. Maior St. Gerardi* c. 15. SS. II. 501.

kiválását s ezért adja Gellért szájába a szerzetesi élet hanyatlásáról szóló keserű jóslatot, mely az ő idejében már be is teljesedett.

E jóslattal kapcsolatban mégis leginkább a cisztercita rendre gondolhatunk, amely megalakulása után rohamosan terjed nemcsak Franciaországban, hanem Európa más országaiban is s 1142-ben a Tolna megyei Cikadoron II. Béla pártfogoltjaiként hazánkban is megtelepedtek. A rend rohamos terjedését és mohóságát a század második felében működő angol származású Walter Mapes éles gúny tárgyává teszi a *De nugis curialium* c. művének nem egy anekdotájában. A ciszterciek magyarországi megtelepedésének évszáma, 1142, tehát a legenda íratási ideje tekintetében terminus ante quem-nek tekinthető mivel nem valószínű, hogy a királyi ház támogatásával betelepülő cisztercieket a legendaíró a szerzetesi élet hanyatlása jeleként merte volna feltüntetni, mégha rendi öntudatát sértette is az új rend.⁸⁷

Arra az ellenvetésre, hogy ilyenformán a bencés író egy nálunk még meg sem telepedett új rend ellen nyilvánítaná nemtetszését a Gellért püspök szájába adott fenti jóslat formájában, azt felelhetjük, hogy a hazai bencések különösen jól lehettek tájékozódva az újabban keletkező szerzetesrendek s különösen a francia ciszterciák felől. I. László király 1091-ben megalapítja a somogyvári bencés apátságot azzal a privilégiummal, hogy annak apátja és szerzetesei csak francia szerzetesek lehetnek s közvetlenül a Szt. Giles-i anyarendháztól függenek. Így a Nyugaton végbemenő rendi mozgalmakról pontos tudósítások állhattak a hazai bencések rendelkezésére. Ha azonban mégis a fenti utalás a ciszterciek hazai megtelepedésére vonatkoznék, akkor a legenda írásának idejét nem sokkal a ciszterci rend megtelepedése utánra tehetjük.

Fenti meghatározásunknak nagy valószínűséget kölcsönöz végül az a körülmény is, hogy a legenda eddig tüzetesen vizsgált fenti részletei mind arra mutattak, hogy a legendát az első esztergomi zsinat *után*, de mindenképpen a XII. század első felében írhaták. Ehhez kiegészítésül még néhány adalékot sorakoztatunk föl.

Már KARÁCSONYI JÁNOS⁸⁸ rámutatott arra, hogy az a kép, amelyet a legenda a kanonokok életmódjáról rajzol, „igazolja a Nagy Legenda egykorúságát”, mivel „a püspök és a kanonokok közös, külön szabályokkal rendezett életmódja a XI. század végén felbomlott s a püspök és a káptalan azontúl külön-külön éltek”. BALANYI GYÖRGY szerint⁸⁹ a püspök és a kanonokok különválasztásának folyamata „nálunk csak a XII. század második felében kezdett jelentkezni”. Eszerint a Gellért-legendának a püspök és a kanonokok „szerzetesi” együttéléséről szóló beszámolója hiteles lehet. Bizonyos jelek azonban mégis arra mutatnak, hogy a kanonokok életének a legendában

⁸⁷ Vö. erre: HORVÁTH J., Árpád-kori latinnyelvű irod. stílusprobl. 162. o.

⁸⁸ Szt. Gellért... élete, 269. o.

⁸⁹ Magyar művelődéstörténet, I. 381. Vallásos élet, iskolák.

található rajza későbbi időből származik, éppen abból az átmeneti időszakból, amikor a kanonokok régebbi, szerzetesi életközössége már felbomlóban volt, de még az új forma sem alakult ki véglegesen. A bencés író természetesen nem nézhette örömmel az elvilágiasodásnak ezt a folyamatát s éppen ezért tartotta szükségesnek a Gellért-kori kanonokok „régii” életmódjának kiemelését.

A későbbkori író félreérthetetlenül elárulja magát éppen akkor, amikor — első pillanatra fölöslegesen — a Gellért-kori kanonokok ruházatát is részletesen leírja: „(A kanonokok) a kóruson karinget, a kóruson kívül pedig kerek köpenyt viseltek.”⁹⁰ Ennek a leírásnak mindenesetre akkor van értelme, ha az akkori idők egyszerű öltözetével szemben a legendairó korában már más divat kapott lábra.

A kanonokok öltözetével kapcsolatban említi a legendairó, még ugyanabban a fejezetben, hogy Gellért püspök „sohasem változtatta meg a szent szerzetesi ruhát, amelyet gyermekkorában vett fel”.⁹¹

Mindezek a feljegyzések arra mutatnak, hogy az író érdeklődésének előterében áll a papi ruházat kérdése s általában a klérus elvilágiasodásának problémája.

E kérdések történeti háttérét vizsgálva most már nem is az első esztergomi zsinat határozataihoz, hanem egyenesen Kálmán király törvényes rendelkezéseihez kell visszanyúlnunk. Kálmán első törvénykönyvének 70. pontja kimondja, hogy „senki, aki a klérus kötelékébe tartozik, ne használjon világi ruhát, mint pl. hasított téli vagy nyári tunikát, tarka vagy sárga kesztyűt, vörös vagy zöld köpenyegyet, hímes vagy selyem sarut vagy csuklyás palástot, cipőt, inget” stb.⁹²

A papok öltözködésének kérdése nemcsak a magyar egyház problémája ebben az időszakban: az amalfii zsinat 1090-ben,⁹³ a londoni zsinat 1102-ben⁹⁴ hoz hasonló jellegű intézkedéseket. Világos, hogy ezek az intézkedések nem változtatták meg a klérus magatartását egycsapásra, de az is bizonyos, hogy aktualitásuk országos viszonylatban egyre inkább vesztített jelentőségéből olyan mértékben, ahogy az elv a gyakorlatban valóságot öltött. Talán nem tévedünk, ha feltesszük, hogy ez a folyamat a XII. század első felében már lezárulhatott, vagy legalábbis ez a kérdés jelentőségéből a későbbi időkben lényegesen vesztett s így a későbbi író nyugodtan mellőzhetette volna az egész problémát.

A kanonokok életével és általában a papság ruházatkódásával foglalkozó fentebbi beszámoló azon a címen kapott helyet a legendában, hogy mind-

⁹⁰ Leg. c. 12. Qui in choro superpellicia habebant, extra chorum vero cappas rotundas ferebant.

⁹¹ Leg. c. 12. Ipse vero sanete religionis habitum, quem in puericia accepit, nunquam mutavit.

⁹² Decr. Colom. I. 70.

⁹³ MANSI, Conc. Tom. XX. col. 724.

⁹⁴ MANSI, Conc. Tom. XX. col. 1151. vö. ZÁVODSZKY i. m. 92. l.

ezekre kiterjedt Gellért püspök gondoskodása.⁹⁵ Ez megint hiteles forráson alapulhat; a későbbi legendaíró számára azonban fontossá és a legendában is elmondandóvá az a körülmény tehetette, hogy az első esztergomi zsinat a püspökök kötelességévé teszi, hogy a kanonokok életére felügyeljenek.⁹⁶

Hasonló eredményekhez jutunk, ha az egyháznak tett adományok kérdését vizsgáljuk meg, amiről a legenda 10. fejezetében van szó. Itt elmondja a legendaíró, hogy egy alkalommal „mintegy száz férfit járult a püspökhöz, kérve őt, hogy szenteljen nekik helyeket a felépítendő templomok számára. A püspök nem kissé örült az ő buzgalmukon, s lakomát rendezve meghívta őket asztalához s a többiekkel együtt, gazdagokat és szegényeket egyaránt, mindenkit, aki csak ott volt. És amikor felkeltek az asztal mellől, a püspöknek különböző adományokat és ajándékokat, meg ékszereket ajánlottak fel, tudniillik *lovakat, ökröket és juhokat*, meg igen sok szőnyeget; — az asszonyok pedig arany gyűrűket és nyakláncokat. A püspök így szólt hozzájuk: *Vajon azért hívtalak meg benneteket, hogy kifosszalak javaitokból? Távoly legyen tőlem; hanem az Isten igéjének meghallgatására hívtalak benneteket.*”

Úgy látszik, a legendaíró itt hiteles történetet beszél el, valószínűleg a fentebb elemzett egykorú káptalani feljegyzések alapján. István király ugyanis a második törvénykönyve első fejezetében elrendeli, hogy „tíz falu építsen *egy* templomot s ezt lássa el két majorsággal s ugyanannyi rabszolgával, *lóval* és igavonó barommal, *hat ökrrel* és két tehénnel, meg harminc aprómarhával. (Papi) ruhákról, meg terítőkéről a király gondoskodjék, miséscipőkről és könyvekről a püspök.”⁹⁷

A fenti elbeszélés nyilvánvalóan egy ilyen templomalapítási ünnepség leírása: a küldöttség nagy száma arra mutat, hogy valóban tíz falu 10—10 küldöttje jelenhetett meg a püspöknél, ezek azonban úgy látszik, a törvény által előírt adományok „felajánlásában” nagyobb buzgalomról tettek tanúságot: ékszereiket is felajánlották, ami már nem volt kötelező. Mégis a püspöknek az ajándékokat elhárító szavai túl erősek, amikor „kifosztásról” (*vestris bonis vos spoliarem*) beszél. Lehetséges tehát, hogy a legendaíró a későbbi idők folyamán e téren lábrakapott visszaélések ellen emel szót. Mindenesetre ilyenféle visszaélésekre utalhat az első esztergomi zsinat meglehetősen homályos rendelkezésre, mely szerint „senki (pap) ne merészeljen ünnepségeket (ünnepeket?) eladni”⁹⁸. Ez a rendelkezés nem vonatkozhat a vásár- és ünnepnapokon tilalmas vásárookra és annak elmulasztása esetén az érte járó büntetésre, mivel az ünnepek megüléséről ugyanezen zsinat 7. ill. 8. pontja intézkedik. Így a fentebbi rendelkezés nyilván olyanféle visszaélések ellen irányul,

⁹⁵ 12. fej.: *Erat autem consuetudo viri sancti...*

⁹⁶ Syn. Strig. I. 27.: *Vita et victus canonicorum secundum regulam ipsorum ab episcopo disponantur.*

⁹⁷ Steph. Decr. II. 1.

⁹⁸ Syn. Strig. I. 45.: *Nullus festivitates vendere presumat.*

mint a legendában leírt ünnepség: a pap ilyenekért nem követelhetett híveitől pénzt vagy ajándékot.

A legendából más helyen is ki lehet olvasni a sorok között olyan utalásokat, amelyek a későbbben lábrakapott egyházi visszaélésekre vonatkozathatók.

A legenda 9. fejezete⁹⁹ elmondja, hogy a nemesek és nemtelenek nagy tömege sereglett össze s „azt kívánta, hogy az isteni szentháromság nevében keresztelje meg őket. Ezeket a püspök úgy fogadta, mint saját fiait és meghívta őket asztalához, hogy felüdüljenek. Az ispánok is, akiket a király nevezett ki, sokakat vittek hozzá s ezek keresztelő Szt. János monostorában nyerték el a keresztséget. Ott állott a néptömeg a templomudvarban az ajtónál, élelmet is hoztak magukkal és azoknak, akik kereszteltek, nem volt pihenésük. kivéve éjszaka; és nagy volt az ő munkájuk, mégis Krisztus nevéért, akinek munkájában ki akartak tartani, ezt a fáradságot *örömet és szabad akaratukból* viselték el. A püspök pedig *állandóan hirdette Isten igéjét* azoknak, a kik már meg voltak keresztelve.”

Ebben az elbeszélésben talán valóban nincs is olyan mozzanat, ami Gellért püspökségének idejére vonatkozólag ne volna hitelesnek minősíthető. Ilyen különösen az a megjegyzés, hogy a térítésben a világi hatalom, az ispánok is, hathatósan közreműködtek, amennyiben — nyilván erőszakkal — terelték össze a népet a keresztség felvételére. Mégis, úgy látszik, a későbbi kor írójának *később* aktuális szempontjai is érvényesülnek ebben az elbeszélésben. Kiemeli a megkeresztelendők nagy tömegét s ezzel a papságra váró fáradságos munkát, akik még pihenni sem értek rá, csak éjszaka; ennek ellenére „*örömet és szabad akaratukból (equanimiter et voluntarie)* végezték munkájukat: Isten nevéért. István király korában ez feltehetően így is történt: egészen természetesen s ezért abban az időben ezt senki sem tartotta volna külön kiemelendő körülménynek. Később azonban a helyzet, úgy látszik, lényegesen megváltozott: a Kálmán király idejében tartott első esztergomi zsinat már szükségesnek látta, hogy az e téren mutatkozó visszaélések ellen határozatokat hozzon. A zsinat 44. pontja kimondja ugyanis: „A *keresztelésért* vagy a temetésért senki se követeljen fizetséget”.¹⁰⁰

Ebben az összefüggésben tehát a legendairó nyilván a saját korához szól, amikor kiemeli, hogy Gellért püspök paptársai „*örömmel és saját jószántukból, akaratukból*” és nem a zsinati határozatok kényszere alatt végezték még a tömeges keresztelést is pusztán „Krisztus nevéért” és nem fizetségért.

A legenda 9. fejezetének a fenti helyhez csatlakozó része arról számol be, hogy a Gellért kíséretében levő „*szerezetek* között volt hét tudós férfiú s a

⁹⁹ SS. II. p. 493. o.

¹⁰⁰ Syn. Strig. I. 44.: Nullus de baptismo vel sepultura precium exigit. ZÁVODSZKY i. m. 202. l. Jellemző a XI—XII. század fordulójának egyházi állapotaira, hogy hasonló értelmű határozatokat hoznak sorozatosan a külföldi zsinatok is, pl. 1078-ban, 1095-ben, 1099-ben. Vö. ZÁVODSZKY i. m. 109. l.

magyar nyelvben járatos tolmács,, akik *maguk is hirdették Isten igéjét a népnek* (. . . qui etiam per se populo verbum Dei praedicabant). Mert ők öntözték meg a szent igével az egész csanádi egyházmegyét.”

Ismét azt kell mondanunk, mi van abban különös, hogy a tudós szerzetesek, akik hozzá még magyarul is tudtak, maguk is prédikáltak a *népnek* s nem korlátozták tevékenységüket a pusztai tolmácsolásra? Ez olyan természetes, hogy nem is lehetett másként.

Ám a szerzetesrendek és a világi papság érdekei idők folytán ezen a ponton összeütközésbe kerültek, úgyhogy már az 1100-ban tartott poitiers-i zsinat, s ennek nyomán a Kálmán-kori I. esztergomi zsinat is kimondja, hogy „az apátok (ill. szerzetesek) ne kereszteljének, se ne gyóntassanak, se ne prédikáljanak a népnek”.¹⁰¹ Ez intézkedés szerint tehát ami István király idejében „magától értetődő” volt, azt a későbbi, nyilván bencés legendaíró már külön is hangsúlyozandónak tartotta — érthető rendi büszkeségből.

Ezzel a Nagy Legendának a Kis Legendától és a Krónikáktól független részeit, éppen azokat, amelyeket a kritikusok tekintélyes része későbbi betoldásoknak, nem egyszer novellisztikus elemeknek, egy későkori író képzelete alkotásának tartottak, áttekintettük. A fenti vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a legendának ezek a részei részint Gellért püspökkel egykorú feljegyzésekre mehetnek vissza, részint pedig Gellért koránál későbbi időkre mutatnak. Azok az adatok, amelyek Gellérttel egykorú forrásra vezethetők vissza, elsősorban nem Gellért püspök személyével foglalkoznak, hanem a csanádi egyházmegye megszervezésével, a káptalanban élő kanonokok életével, a káptalan mellett szervezett iskola problémáival, az egyházmegye építkezéseivel általában olyan eseményekkel, melyek a káptalan tagjainak mindennapi tevékenységével és a Káptalan történetével függnek össze. E forrás speciális jellegét felismerve — az előző kutatóktól eltérően — nem egy egykorú Gellért-életrajzot látunk benne, hanem a csanádi káptalan feljegyzéseit. Nem lehetetlen, hogy e feljegyzéseket a csanádi káptalani iskola vezetője, Valther mester készítette: így érthető, hogy személye s az általa tanított tárgy, az éneklés oly feltűnően előtérbe van állítva még Gellért rovására is. Természetesen nagyon valószínű, hogy ez az egykorú forrás Gellért püspökről is tartalmazott néhány konkrét adatot, hiszen azt is pontosan nyilvántartotta, hogy a csanádi egyházmegye első papjai, Gellért segítőtársai mely rendházakból kerültek Marosvárra. Így feltehető, hogy Gellértről feljegyezte velencei származását, továbbá, hogy már gyermekkorában szerzetbe lépett, hogy a Szentföldre akart utazni, de István király itt tartotta. Az a részletes elbeszélés azonban, amit a mai Nagy Legendában Gellért tanulmányairól, a szentföldi állapotokról, (keresztések), magyarországi utazásáról és itteni fogadtatásáról találunk,

¹⁰¹ Syn. Strig. I. 36.: Abbates (Conc. Pictav.: nullus monachorum) neque baptisent, neque penitentiam dent, neque ad populum sermonem faciant. Vö. ZÁVODSZKY i. m. 106. és 201. o.

jóval későbbi író kezére vall, de korántsem tehető oly késői időre (XIII—XIV. század), mint ezt az eddigi kritikusok feltették.

A fenti vizsgálatok alapján nem hitelesnek bizonyuló ábrázolás minden egyes mozzanata, mint pl. Gellért „igazolási eljárása”, a papok elvilágiasodása, világias öltözködése, új szerzetesrendek megjelenése, a papi képzés fontossága stb., Kálmán király törvényeinek és az első esztergomi zsinat határozatainak szemmeltartásával és nyilvánvaló hatása alatt nyert megfogalmazást; tehát, ha Gellért korára vontakozólag nem is hiteles, mégsem a legendaíró puszta fantáziájának a terméke. A legenda legkésőbbi időre utaló adata sem haladja meg a XII. század közepét s így a Gellért-legendának — egy régi, egykorú forrás, a csanádi káptalan feljegyzéseinek felhasználásával — a XII. század első felében, de legkésőbb a század közepetáján kellett megfogalmazást nyernie egy benedekrendi szerzetes tollából. További kérdés természetesen, hogy ezeket a megállapításokat mennyiben módosítja a Kis Legendával és a Krónikákkal közös szövegrészek vizsgálata.

2. A NAGY LEGENDA VISZONYA A KIS LEGENDÁHOZ

A két legenda szövegét filológiailag és történeti szempontból is, természetesen, részletekbemenően elemezték és összehasonlították. A legalaposabban ezt a munkát mégis MADZSAR IMRE végezte el, részben már 1913-ban a Századok-ban, részben pedig a Szentpétery-féle Scriptoros-ben megjelent mintaszerű szövegkiadása alkalmával.

Ez a kritikai szövegösszehasonlítás nyilvánvalóan alapja és sarkpontja további következtetéseknek nemcsak a két legenda egymáshoz való viszonyát illetően, hanem általában a Gellért-legendák keletkezési idejét s a legendák forrásértékét illetően is. Éppen ezért a két szöveg összehasonlításából s az összehasonlítás kiértékeléséből adódó „eredmények” ebben az esetben különös fontossággal bírnak.

Természetesen, olyan általános tanulságok levonása, mint pl. az a megállapítás, hogy a Kis Legendának *csaknem minden* adata megtalálható a Nagy Legendában is — egyáltalán nem viszi előre a probléma megoldását, mivel ez a jelenség egyforma joggal értelmezhető akár úgy, hogy az „eredeti” Kis Legenda adatait bővítette ki a Nagy Legenda szerzője; akár úgy, hogy a Kis Legenda lényegében nem más, mint a Nagy Legenda — egyházi célokra készült — hű kivonata.

Nézetünk szerint az a megállapítás sem viszi előre a probléma megoldását, ha azt hangsúlyozzuk, — mint MADZSAR tette legfőként és különös nyomatékkel, — hogy ti. a Kis Legenda történetileg ellenőrizhető adatai mind „hitelesek”, sem kronológiai, se egyéb természetű ellentmondások és pontatlanságok nem fordulnak elő benne, szemben a Nagy Legenda több, sőt néha szembetűnő ellentmondásaival és kronológiai „pontatlanságával”.

Nem viszi előre ez a megállapítás a kérdés megoldására irányuló törekvéseket, mert — mondjuk ki nyíltan : a Kis Legenda nem tartalmaz *egyetlen*, kronológiai vagy történeti szempontból megfogható, ellenőrizhető, közelebről meghatározható adatot. Elmondja, hogy Gellért velencei születésű, (de szüleinek életkörülményeiről nem tud semmit) — hogy Gellért gyermekkorában vette fel a Benedek-rend ruháját, (de ennek okát nem feszegeti), hogy Gellért Magyarországra jön s István király — mintegy *csalárdul* — itt tartóztatja, (de a fel-tartóztatás motívumait nem ismeri, ill. nem közli), — hogy Gellért remetéskedett, könyveket írt, majd püspök lett, (de sem a remetéskedés, sem a tudományos működés s ennek következtében püspökké való kinevezése nincs indokolva), hogy Gellért egyházmegyéjét megszervezi, (de ennek részleteivel a Kis Legenda adós marad), — hogy bátor egyházfőnek bizonyult az István király halálát követő zavaros időkben Aba király megdorgálásával, (de politikai állásfoglalását inkább a Péter király melletti kiállás jellemzi, semmint a „törvényes” Vazul-fiak mellett való állásfoglalás, pedig a Vazul-fiak visszahívását éppen Gellért egyházmegyéjében határozták el), — hogy a pogány-lázadás alkalmával életét vesztette, (de vele *együtt* más egyháziak is elpusztultak, akiknek még a nevét sem közli a Kis Legenda), — hogy továbbá László király és Lőrinc csanádi püspök idejében testét felemelték és szentté avatták, (de sem az időpontot, sem a körülményeket nem közli). Ezek után túlzás nélkül kimondhatjuk : konkrét adatok közlése híján nem volt nehéz az esetleges kronológiai ellentmondásokat elkerülni a Kis Legenda írójának. Nehéz dolog „történeti hitelességről” beszélni egy művel kapcsolatban, mely éppen a hitelesség konkrét kritériumait, a pontos és más forrásokból ellenőrizhető adatokat nélkülözi. Mi több : a Kis Legenda eme „hiteles” adatai *kivétel nélkül* létrejöhetnek a kronológiai és egyéb történeti problémáktól hemzsegő Nagy Legendából is úgy, hogy a „pontosabb részletek” a kizárólag egyházi, ájtatos célt szem előtt tartó író számára mellőzendőeknek tűntek.

A Kis Legenda „pontossága” tehát sem a hitelesség kérdésében, sem a legendák prioritását illetően — sajnos — nem mond semmit, sőt ellenkezőleg : a kivétel nélkül *mindig általánosságok között* mozgó Kis Legenda történeti hitele kétségbevonhatatlan ugyan, de konkrétumokat nem tartalmazó előadása éppen történeti szempontból szinte teljesen értéktelen : ki van lúgozva belőle — speciális egyházi szempontjainak megfelelően — a történelem sava-borsa!

Ám ez a körülmény egyáltalán nem jogosít fel arra, hogy a Kis Legendával szemben a Nagy Legendának tulajdonítsunk eleve prioritást, hiszen éppen a Kis Legenda számos motívatlan és általánosságok között mozgó adalékai ösztönözhettek olyan kiegészítésekre, pótlásokra és motívációkra, amelyeknek a Nagy Legendában vagyunk a tanúi, s így, ahelyett, hogy a Kis Legendát kivonatnak tekinthetnénk, a Nagy Legendát kellene a Kis Legenda bővített változatának tekintenünk.

Nyilván ilyen meggondolások készítették azután MADZSAR IMRÉT arra, hogy e két legenda szövegét most már a legszorosabb vizsgálat tárgyává tegye éppen abból a szempontból, hogy a két szöveg variánsai közül melyik bizonyul eredetinek a másikkal szemben. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha a Kis Legenda változatai *minden egyes* eltérés esetén jobbaknak, „hitelesebbeknek” bizonyulnak a Nagy Legenda szövegvariánsai ellenében, akkor a Nagy Legenda még az utolsó fejezete nélkül — ahol Nagy Lajos anyjáról van szó — sem tehető valami korai időre: akkor mindenképpen csak a Kis Legenda után jöhetett létre.

Az összehasonlítás szempontjából természetesen a két legenda közös szövegrészei jöhetnek csak tekintetbe, de még itt is csak a szorosabb értelemben vett szövegkritikai jelenségeknek, a nyelvi kifejezés területén mutatkozó variánsoknak a vizsgálata ígér némi eredményt, mert nagyobb egységeknek, pl. a már annyiszor megkísérelt Symphonia Ungarorum jelenetnek kritikai vizsgálata — bármilyen tanulságos is — nem vezet egyértelmű eredményhez. Jellemző pl., hogy míg a Symphonia Ungarorum epizód vizsgálata PAULER GYULÁT¹⁰², HORVÁTH CIRILLT¹⁰³, MADZSAR IMRÉT¹⁰⁴ és HORVÁTH JÁNOST¹⁰⁵ arra a meggyőződésre juttatták, hogy a Nagy Legenda bővebb szövegét mindenképpen másodlagosnak, hitelt nem érdemlő, tudákos toldaléknak minősítsék, addig KARÁCSONYI JÁNOS után (1887) BALOGH JÓZSEF még 1926-ban (Magyar Nyelv) is a korábbi véleményekkel ellentétben védelmezhetőnek tartotta a Nagy Legendában található szövegezést, és a Kis Legenda kivonatos jellegű szövegével szemben a Nagy Legendában található változatot tartotta eredetinek.

Éppen ezért ilyen nagyobb egységek szövegkritikai vizsgálata nem ígér megbízható kiindulópontot a további fejtegetések számára.

Ellenben a következő szövegvariánsok, melyeket MADZSAR állított szembe egymással (a SS. kiadásában) a hozzáértő számára csak egyértelmű vallomást tesznek:

Kis Leg. c. 4. (p. 474.): inter huius seculi fluctus remigantes *scilleam voraginem* voluptatum declinare...

Nagy Leg. c. 12. (p. 496.): inter huius seculi fluctus remigare voluptatumque *stillantem* (!) *voraginem* devitare...

(A Nagy Leg. szövege értelmetlen s a Kis Leg. szövegéből romlott: fordítva lehetetlen.)

Kis Leg. c. 4. (p. 474.): Circa *ecclesiastica ministeria* curam nimium agebat.

Nagy Leg. c. 12. (p. 496.): Circa vero *ecclesiasticam monasterii* curam in tantum sollicitus erat, ut...

¹⁰² Századok, 1888. 59. o.

¹⁰³ E. PII. K. 1910. 317. o.

¹⁰⁴ Századok, 1913. 508. o.

¹⁰⁵ Irodalmi műveltségünk kezdetei. Bp. 1935. 31. o.

(A N. L. szövege itt is értelmetlen s a Kis Legenda szövegéből romlott : fordítva lehetetlen.)

Kis Leg. c. 3. (p. 473.): Crescente vero fidelium numero ecclesias Dei per singulas urbes fabricavit, *principalem* autem *ecclesiam* in honorem Sancti Georgii... ad litus Morisii fluminis fundavit, unde et *Morisenam sedem* appellavit.

Nagy Leg. c. 12. (p. 496.): Crescente igitur numero fidelium et clericorum ecclesias vir Dei per urbes singulas fabricabat, principale quoque *monasterium*, quod in honore beati Georgii martiris ad litus Morosii construxit, sedem Morisenam appellavit.

(A Nagy Leg. szövege értelmetlen, mert a püspöki székhely ebben az időben már nem lehet kolostor. Ez a Kis Leg. szövegéből romlott és fordítva lehetetlen.)

Kis Leg. c. 5. (p. 475.): Quamvis episcopalem dignitatem nimia providentia gubernaret, tamen heremum nusquam deseruit, verum iuxta urbes... cellulam sibi silvarum secretiori loco construxerat...

Nagy Leg. c. 12. (p. 497.): Quamvis autem episcopalem dignitatem magna providentia gubernaret, *erat tamen ei magna sollicitudo pro commisso grege*...

(A Nagy Legenda szövege romlott : az ellentét itt értelmetlen, míg a Kis Legendában egészen logikus az összefüggés. A Nagy Legendából nem jöhetett létre a Kis Leg. hibátlan szövege.)

Ezeknek a kétségbevonhatatlan szövegromlásoknak a láttán mondta ki azután MADZSAR: „Egyetlen helyet sem találtam eddig, ahol a Nagy Legenda a Kis Legendánál jobbnak volna mondható.”¹⁰⁶

Ám ez a végső és nagyhorderjű következtetés, bizonyos, nem kevésbé fontos helyek figyelembevétel nélkül nyert megfogalmazást. Egyes, alább felhozandó szövegkritikai jelenségek ugyanis nem feltétlenül támogatják a fenti konklúziót, más jelenségek meg *egyenesen ellene mondanak*. Az első csoportba tartozó jelenségeket jól ismeri ugyan MADZSAR, de a fentebbi — mint láttuk, igen nyomós és félreérthetetlen szövegvallomások nyomása alatt jelentőségüket nem veti latba kellő súllyal, ill. úgy tekinti őket, mintha a fentebbi bizonyítékok számát növelnék csupán és olyan jellegű „szövegromlásokat” képviselnének, mint a már tárgyaltak. Az ellentmondó esetek meg — nyilván — elkerülték figyelmét.

Nézetünk szerint az alábbi szövegvariánsok másként magyarázandók, mint a már tárgyaltak : azoknál vitán felül állónak látszik, hogy a Nagy Legenda variánsai a Kis Legenda szövegének romlása, ill. félreértése folytán jöttek létre. Az alábbi jelenségeknél azonban nem ez az eset :

¹⁰⁶ S. R. II. II. 498. o. jegyz.: Egomet ipse nec ullum hucusque locum invenire potui, quo legendam maiorem altera superiorem dicere possem.

Kis Leg. c. 5.

Tempore quodam dum pro cuiusdam defensione ad eundem regem properaret, in eius regionis *fabulosa patere*, que usui pecundum extat, vir Dei hospitatus est.

Nagy Leg. c. 12.

Accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cuiusdam ad regem properaret et in eiusdem regionis *parte silvosa*, que usui porcorum erat apta, sita erat quedam villa, in qua meridie hospitatus est.

A Kis Legenda *patere* szava nyilván egyszerű félreolvasása, vagy rossz feloldása a *parte* szónak, a *fabulosa* és *silvosa* szavak esetében pedig egy hosszú *f*-es írást kell feltennünk: *fabulosa*¹⁰⁷ amelyből egyfelől *fabulosa* lett (a Kis Legendában), ami értelmetlen, másfelől *silulosa* > *siluosa* > *silvosa* a Nagy Legendában. A jelenséget természetesen lehet úgy is értelmezni, — különösen a fentebb tárgyalt vitathatatlan esetek hatása alatt —, hogy lényegében itt is a Kisebb Legenda hozza a helyesebb szöveget, csupán a másolások folytán torzult az el, míg a Nagy Legenda gyökeresen átalakította a szöveget. Lehet. De az már nem egészen biztos. Itt ugyanis már — bár-hogy magyarázzuk is e két variánst, — fel kell tennünk egy *harmadik*, nehezen olvasható szöveget, amelyre mind a Kis Legenda *kétségtelenül romlott szövege*, mind a Nagy Legenda *átalakított szövege* visszavezethető, ill. magyarázható. Az eddigi szövegvariánsoknál ilyen harmadik szövegre való utalás nem volt szükséges, mert valamennyi szövegromlást *közvetlenül* vissza lehetett vezetni a Kis Legenda hiteles és hibátlan szövegére.

Természetesen, ha a fenti hely egymagában állna, nem kellene túlságosan nagy figyelmet szentelnünk e jelenségnek. Mivel azonban nem egyedül áll, nem lehet kellő mérlegelés nélkül napirendre térni felette.

A másik figyelmet érdemlő szövegeltérés:

Kis Leg. c. 4. (p. 473.): Porro laudibus sancte Dei genitricis se subdere tante humilitatis obsequio noverat, ut qualiscunque reus clam a sancti viri familiaribus *edoctus* indulgentiam per nomen matris Christi precabatur, audito nomine matris misericordie pater sanctus mox lacrimis perfundebatur et velud ipse esset reus, a reo veniam postulabat *filiumque suum illum fore affirmabat, si eam recte Dei genitricem crederet.*

Nagy Leg. c. 12. (p. 496.): Sanctus ergo vir propter honorem Beate Virginis tanto humilitatis studio insistebat, ut qualiscunque reus de eius familiaribus *adductus* fuisset, et pro nomine matris Christi ab eo indulgentiam postulasset, eudito nomine Matris Misericordie mox perfusus lacrimis, eius petitionibus annuebat, et velud ipse esset reus, ita a reo veniam postulabat.

E két szöveggel kapcsolatban feltehető ugyan, hogy a Nagy Legenda forrása a Kis Legenda szövege lehetett, — bár ez sem egészen evidens úgy, mint az első csoport szövegeltéréseinél, — de itt meg az a feltűnő jelenség szorulna

¹⁰⁷ És nem *sablonosa*, vagy *sabulonosa* alakot, ahogy MADZSAR felteszi SRH II. 497. jegyz. 4.

megvilágításra, hogy a „bővebb” szöveg itt miért rövidíti le forrásának bővebb előadását? Nem kényszerítő erővel ugyan, de itt is felvillan egy „harmadik” közvetítő szöveg lehetősége, egy közös forrás, amely ebben az esetben talán a Nagy Legenda szövegéhez állhatott közelebb. Így a Kis Legenda eddig hangoztatott abszolút hitele és megbízhatósága, prioritása, legalábbis kérdésessé, vitathatóvá válik.

Mellőzvéen a többi, kétes hely vizsgálatát, röviden még csak két részletre szeretnék utalni, melyek közül az egyiknek ilyen dubiosus mivoltát maga MADZSAR is elismeri egyik korábbi dolgozatában.¹⁰⁸ MADZSAR szerint „a két szerkesztés más eltérő helyein is logikailag *mindig* helyesebbnek látszik a nagyobb legenda szerzőjének tulajdonítani a változtatást”. Ez alól egyetlen kivételt mégis tesz: „Az a hely, ahol a Kis Legenda Gellért itt maradását a Szt. István által alkalmazott cselnek és erőszaknak tulajdonítja”¹⁰⁹: *clam dimissis itineris sui comitibus hunc solum invitum retinuit custodiamque adhibuit.*

A Kis Legendának ez a beállítása annál feltűnőbb, mivel elbeszélése nemcsak István királyra vet rossz fényt — pedig Gellérttel egy időben avatták őt is szentté — hanem, mert a Kis Legenda előbb egy szóval sem említette, hogy Gellértnek kísérői is voltak. A Nagy Legenda mindezt részletesen elbeszéli: c. 5. *Socios enim habeo, qui descendunt mecum in Danubio.*

A másik hely Gellért utolsó utazásának iránya.

Mind a krónikák,¹¹⁰ mind a Nagy Legenda¹¹¹ egyöntetűen úgy beszélik el ezt az utat, hogy Gellért és püspöktársai Székesfehérvárról indulnak a Pesti rév, ill. Buda felé Diódon keresztül. Már PAULER GYULA megjegyezte ez útiránnyal kapcsolatban, hogy „a Fehérvárról Buda felé vezető úttól egy kissé félre esik” Diódd, a mai Diós-puszta. A Kis Legenda beszámolója ez utazást illetően kétségtelenül félreérthető, vagy legalább is nem világos:

Kis Leg. c. 6. (p. 477): ... dum in Alba Regia urbe remearet vir Domini ad ecclesiam sancte Savine virginis et martiris hospitatus est, ubi cenantibus fratribus ait: ... ad cenam agni Dei vocamur ... Altera vero illucescente die pater sanctus missam celebravit ... Qui ubi ad flumen Danubii pervenit (Var.: perrexit), ecce ...

Nagy Leg. c. 15. (p. 501.): ... qui (scil.: episcopi) convenerant ad Albam Regalem ..., egressi sunt de Alba versus Budam, ut Endre et Levente honorifice susciperent. Cumque predicti episcopi festinanter venissent ad locum, qui dicitur Dyod, in ecclesia Sancte Sabine S. Gerhardus missam celebravit et ... sic ait: ... Deinde perrexerunt versus portum Danubii.

Valóban, minthogy a Fehérvár—Buda útvonaltól Diós-puszta egy kissé félreesik, önmagábanvéve nem volna lehetetlen a Kis Legenda fenti *hibás*

¹⁰⁸ Századok, 1913. 508. o.

¹⁰⁹ i. h. c. 2. 472. o.

¹¹⁰ c. 83. SS. I. 339.

¹¹¹ c. 15. SS. II. 501. o.

szövege alapján arra következtetni, hogy itt is a Kis Legenda a jobb a Nagy Legendánál és ezúttal a Krónikával szemben is, mivel esetleg valóban arról van szó, hogy *eredetileg a forrás* nem is Gellért Fehérvárról Buda felé tett utazásáról szólt, hanem arról, hogy Gellért Marosvárból indult Székesfehérvárra a király elé s így útja Diósdon keresztül vezethetett. Útközben azonban, éppen Diósdon meghallotta, hogy a király még nem érkezett Fehérvárra s így ő is megváltoztatva útirányát Diósdról Fehérvár *helyett* Buda felé vette útját. Ennek emlékét egyedül a Kis Legenda *hibás* szövege őrizte meg.¹¹²

A fenti magyarázat lehetséges ugyan, de korántsem bizonyos. A Kis Legenda szövege ugyanis ezen a helyen *grammatikailag* kétségtelenül hibás s így további szövegromlásra — a Nagy Legenda számára — alkalmat adhatott, de a maga *hibás* szövegével ismét egy „harmadik”, esetleg közös forrás felé mutat.

Minden földrajzi meggondolással szemben ugyanis rá kell mutatnunk arra, hogy a Kis Legenda fenti szövege teljesen értelmetlen és érthetetlen maradna számunkra, földrajzilag is, ha a szóban forgó eseményekre vonatkozólag nem ismernénk más forrásokat is, ebben az esetben a Nagy Legendát és az ezzel azonos Krónika-szövegeket. Mit mond ui. a Kis Legenda? : Gellért elindult Fehérvárra, megszállt Szt. Szabina templománál... és másnap... mihelyt a Duna folyóhoz érkezett (variáns: a Duna folyó felé folytatta útját), ime körülözlönlötte őt a rosszindulatú néptömeg...

Ezen szöveg alapján azt gondolhatná az ember, hogy a Duna valahol Fehérvár közelében folyik, mert sehol sincs utalás arra, hogy Gellért megváltoztatta útirányát. A Kis Legenda variáns szövege (*perrexit*), ami egyezik a Nagy Legendával, az útirány meghatározása szempontjából, határozottan jobb, de akkor meg Gellért vértanúságának a helye felől maradunk bizonytalanságban, mivel ez a variáns szöveg csak annyit enged kikövetkeztetni, hogy a támadás valahol a Szt. Szabina temploma és a Duna *közt* érte a püspököt, és nem a Duna partján, mert oda még nem *érkezett* meg a püspök ezen változat szerint. A Kis Legenda szövege tehát, bármelyik variánst választjuk is, értelmileg hibás, rossz.

E hibás, rossz szöveg a Nagy Legenda, ill. a vele azonos Krónika szövegéből romolhatott a kivonatolás alkalmával. Ezek szerint ui. Fehérváron összegyűltek (convenerant ad Alban Regalem) a püspökök, köztük Gellért is és elindultak Buda (a Krónikában helyesebben: a Pesti rév) felé Endre és Levente hercegek elé, hogy őket tisztelegve fogadják. Amikor megérkeztek Diósd helységbe Szt. Szabina templomához, Gellért misét mondott, ünnepi beszédet tartott, és még *az napra* megjövendölte a vértanúságot, „azután folytatták útjukat a Duna-rév felé... Midőn aztán megérkeztek a Pesti révhez stb.”

¹¹² Vö. MACARTNEY, Studies... 6. o.

A Kis Legenda írója feltehetően nem tett mást, mint ezt, ill. ennek megfelelő szöveget kivonatolt — hanyagul.

Annál jogosabb egy ilyen közös forrásról táplált sejtelmünk, mivel más eltérések is mutatkoznak a két szöveg között s ez eltérések éppen nem amellet szólnak, mintha a Kis Legenda szövege volna itt hitelesebb. E szöveg szerint Gellért az *asztalnál* ülő „barátoknak” jósolja meg, hogy másnap az „Isten bárányának *asztalához* hívatnak meg”. Itt az egyébként is rövidsége törekvő író nyilván a kézenfekvő és találó szójáték *cenantibus*: ad *cenam agni Dei* csábította el.

Nézetünk szerint ezek az egymástól eltérő szövegvariánsok nem magyarázhatók egymásból kielégítően s így a Kis Legenda eredetisége *mellett* nem használhatók fel érvekül s inkább egy harmadik közös forrás felé mutatnak.

Ami azonban az eddig elmondottak alapján csak sejtelen marad, azt bizonyossá teszik a legendák következő párhuzamos helyei:

Kis Leg. c. 6. (p. 477.): Cumque talia regis amici liberalibus litteris imbuti attoniti mirarentur, *inveniebant interpretationes* episcopum ab ira et indignatione regis defendentes, *quibus interpretes timens consensit.*

Nagy Leg. c. 14. (p. 500.): Cum autem amici regis, liberalibus studiis eruditi, hec audientes mirarentur, volentes episcopum ab indignatione regis defendere, *innuebant interpreti, ut taceret, quibus interpretes timore tactus consensit.*

A Kis Legenda szövege itt nemcsak értelmetlen a szövegromlás következtében, amely a Nagy Legenda szövegéből jól megmagyarázható, hanem — ami még fontosabb a két szöveg egymáshoz való viszonyának megítélése szempontjából — itt tettenértük a Kis Legenda íróját, hogy ti. a számára forrásul szolgáló szöveget nemcsak *kijavítja* — rosszul, hanem *kivonatol* is, s a forrását kétségtelenül megrövidíti: itt elhagyta az *ut taceret* kifejezést, amely nélkül az egész mondat értelmetlen, sőt az utána következő még inkább.

A Kis Legenda írója számára a félreértést nyilván a forrásban talált *innuebant* szó okozta, amely egyrészt aránylag ritkábban használatos szó, másrészt a forrásban nyilván rövidítéssel kb. így lehetett írva: *inüebant*, ami könnyen félreolvasható *inueniebant*-nak. Az így félreolvasott szóhoz igazította azután az utána következő *interpret* szót a Kis Legenda írója, s mivel így az *ut taceret* kifejezés értelmét vesztette, ezt egyszerűen elhagyta, mit sem törődve azzal, hogy ily módon az ezután következő mondat is értelmét veszíti. A Nagy Legenda szövegéből tehát jól megmagyarázható a Kis Legenda *romlott* szövegének létrejötte, míg a Kis Legendából a Nagy Legenda szövege egyáltalán nem magyarázható.

Ebből a jelenségből következik:

1. Nem áll meg az az állítás, hogy a Kis Legenda mindenütt jobb, eredetibb, mint a Nagy Legenda.

2. A két változat között nem az a viszony, amit a legtöbben hangoztattak. A fenti hely ugyanis ellene mond annak a sokat hangoztatott nézetnek, hogy a Nagy Legenda forrásul használta a Kis Legendát, s hogy ennek következtében a Nagy Legenda csak a Kis Legenda *után* keletkezhetett.

3. Mivel egyes helyeken, sőt — valljuk meg — az esetek többségében a Kis Legenda mutatkozik eredetibbnek, más esetekben viszont a Nagy Legenda, ezt az ellentmondást másképpen nem tudjuk feloldani, csak úgy, ha felteszünk egy közös ősforrást, amelyet a Kis Legenda *lényegesen* megrövidített az egyházi lectio céljaira készült szövegében.

Ez utóbbi pontnál kissé meg kell állapodnunk. A fenti szövegpárhuzam kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy a Kis Legenda írója az előtte fekvő *bővebb* forrást félreértette és megrövidítette. Ez feljogosít most már arra, hogy ilyen csonkulásokra a Kis Legendában másutt is rámutassunk. Ha ugyanis a Kis Legendát szerkezeti szempontból vizsgáljuk, a benne található ellentmondások alapján, amelyek egy *teljesebb* szöveg kivonatolása következtében maradtak benne, kiderül, hogy a Kis Legenda több helyen értelmileg csonka, önmagának ellentmond és mindenképpen egy teljesebb szövegre utal.

Fentebb már a Kis Legendának egy ilyen ellentmondását, amely egy bővebb szöveg megrövidítése, kivonatolása révén állt elő, már szóvátottuk. Gellért a Kis Legenda 2. fejezete szerint egyedül indul a Szentföldre (egressus itaque de cognatione sua tendebat ad orientem), néhány mondattal alább mégis arról beszél a legenda, hogy István király elbocsátotta *társait* (clam dimissis itineris sui comitibus), s egyedül őt tartotta vissza akarata ellenére, majd utóbb ismét azt mondja, hogy Bakonybélben egy Maurus nevű társával együtt remetéskedett. Erről a Maurusról mint Gellért bakonybéli remetiségének társáról a mai Nagy Legenda mit sem tud, s így egy közös forrás feltevése még indokoltabbá válik. De ettől eltekintve is, István király erőszakos eljárása a Kis Legendában teljesen indokolatlan marad: csak úgy szeszélyből tartotta vissza Gellértet István király, hogy a Bakonyban remetéskedjék? Alig hihető. A Nagy Legenda ezzel szemben kielégítően motiválja István király eljárását: míg nem tudja a csanádi püspökséget ráruházni, addig fia, Imre herceg nevelését bízva reá (Nagy Leg. 5. fej.). Bár Gellértnek e nevelősködését más források nem említik, hitelességében különösebb módon nincs okunk kételkedni.¹¹³

Talán arra is rámutathatunk, miért hallgatta el a Kis Legenda szerkesztője a forrásában talált motivációt. Utaltunk már fentebb arra, hogy a Kis Legenda írója — a legendairodalomban szokatlan módon — kiemeli, hogy Gellért nem produkált életében testi csodákat (6. fej.) s hogy ilyen csodákat a halála után sem tapasztaltak „*kétségbevonhatatlan módon* egészen László király és Lőrinc püspök idejéig”.¹¹⁴ De nem is a csodák fontosak a Kis legenda írója szem-

¹¹³ Vö. MACARTNEY, The medieval Hung. hist. 157. o., bár ő ezt a Nagy Legenda toldalékának tartja.

¹¹⁴ Leg. Min. c. 7.

pontjából; ezek helyett Gellért alázatosságát és kegyességét, meg önmegtagadó életét igyekeznek olvasói elé állítani példaképpen. Nyilván ezért hagyta el a forrásában már ott talált motivációt Gellért magyarországi tartózkodását illetően. A királyi udvarban való tartózkodás még nevelői minőségben sem különösebben alkalmas az alázatosság és önmegtagadó életmód illusztrálására.

A Kis Legenda ezután röviden és nagyon is általánosságok közt mozgó szavakkal, a bibliai harcok Josuéra utalva beszámol arról, hogy István királynak előbb meg kellett törni a pogányok istentelenségét (*impietatem gentium delevit*), mielőtt püspökké tehetné Gellértet és a hithirdetést számára lehetővé tehetné. A Kis Legendának ez a mindössze két mondata, amelyben erről beszámol, félreérthetetlen utalás arra, MACARTNEY véleménye szerint is,¹¹⁵ hogy forrásában részletes beszámolót talált Ajtony leveréséről, Hogy mégsem tesz említést Ajtonyról, annak oka, hogy a Kis Legenda a világi események iránt nem érdeklődik s csak a Gellért személyével szorosan összefüggő események elmondására szorítkozik.

Sokkal súlyosabban esik a latba a Kis Legenda kivonat-jellegének bizonyítására a már sokaktól vizsgált *Symphonia Ungarorum* jelenete. Mivel azonban az eddigi vizsgálók csupán a jelenet két szövegezését¹¹⁶ hasonlították aprólékos gondnal s arra már nem terjedt ki a figyelmük, hogyan illeszkedik bele ez a jelenet szerkezetileg a legenda egészébe, a szövegszerű összefüggésbe, azért nem vehették észre, hogy a jelenet a Kis Legenda összefüggésében csonka és befejezetlen: s hogy az eredeti szövegezés csak a Nagy Legenda elbeszélése lehet.

A *Symphonia Ungarorum* bájos története mind a kis Legendában, mind a Nagy Legendában annak akar epikus illusztrációja lenni, hogy Gellért püspök nemcsak az egyházi ügyeket intézte nagy bölcsességgel, hanem nagy gondja volt a rábízott nyájra is, „mert valahányszor boldogult István király az igazság vesszejével meg akarta fenyíteni vétkükért az ő lelki fiait, ezeket kegyes buzgósággal és az irgalom könnyeivel védelmébe vette az atya”.

Ezen bevezető rész után következik a fentiek illusztrációjaként — mindkét legendában — Gellért utazásának leírása *pro cuiusdam defensione*: valakinek a védelmezése érdekében. Ez útja alkalmával hallgatja éjnek idején az őrlő leány énekét, akit béketúráséért megjutalmaz. Elben a részben a két legenda között a szövegezés szempontjából jelentékeny különbséget és eltérést tapasztalunk, amit számosan elemeztek már részletekbemenően, de benne éppen a leglényegesebb eltérést nem vették észre.¹¹⁷

¹¹⁵ MACARTNEY, *Studies*, 15. o.

¹¹⁶ Kis Leg. c. 5. NL c. 12.

¹¹⁷ E kérdés gazdag irodalmára: PAULER Gy., *Századok*, 1888. 59. o., HORVÁTH CIRILL, *A Gellért legenda énekes szolgálója*. E. Ph. K. 1910. 313—19. FABÓ BERTALAN, *A magy. népdal zenei fejlődése*. Bp. 1908. 46—48. SEPRÓDI JÁNOS, *A magy. népdal zenei fejlődése stb.* Erd. Múz. 1908. OSVÁTH JÁNOS, *Nemzeti zeneművészet*. Bp. 1908. 14. HIMPFNER BÉLA, *A Gellért-legenda énekes szolgálója*. E. Ph. K. 1910. 394—95. o.

A Kis Legendában ugyanis a szolgáló leány megjutalmazásával a történetnek váratlanul vége szakad, anélkül, hogy megtudnánk, eredménnyel járt-e a püspök útja a bűnös érdekében vagy sem. Ezzel szemben a Nagy Legenda a párbeszéd, epikus epizód befejezése után logikusan visszatér a főtörténethez s szép rendben elmondja, hogy „miután megérkezett a királyhoz és saját ügyeit szerencsésen elintézte, történt, hogy egy nemes súlyos bűnnel volt vádolva a király előtt és a nemesek sokasága nem tudott bocsánatot kieszközölni számára, ő azt egyedül elnyerte”. (Leg. Mai. c. 12.) Az elbeszélés csak ezzel válik teljessé. Ezt a befejezést azonban a Kis Legenda írója elhagyta. Ezzel kiszakította az epizódot a megkezdett gondolatmenetből (Gellért védelmébe vette híveit még a királlyal szemben is!) s hogy az epizódnak mégis valamilyen értelme legyen, az eredeti elbeszélést úgy módosítja, hogy az Gelléltre közvetlenül legyen jellemző: „Gellért könnyen meghatódó, lágy szívét jellemzi vele az író,” mint HORVÁTH JÁNOS helyesen kiemeli.¹¹⁸ De így sem sikerül a legendáirónak a gondolatmenet törését ellepleznie.

Ennek az elbeszélés-egységnek a feltárásával ismét kétségbevonhatatlan, hogy a Kis Legenda írója rövidít, és annak a szövegnek, amit kivonatol, a mai Nagy Legendához hasonlónak kellett lennie. Természetesen a „Symphonia Ungarorum” elbeszélését illetően önmagában szinte lehetetlen meghatározni, vajon a rövidebb, vagy a hosszabb szövegezés-e a „hiteles”, de ha felfedtük, hogy a Kis Legenda írója az adott szövegösszefüggésből kiszakította és ezzel eredeti értelméből kiforgatta a történetet, akkor azokat a szövegbeli eltéréseket is hajlandók leszünk a Kis Legenda írójának számlájára írni, amelyekben eltér a rövidebb szövegezés a bővebb változattól. Erre vonatkozólag az előző fejezet idevágó megállapításaira utalunk. A bővebb szövegezés kétségtelenül szakszerű, tudós magyarázatát akarja nyújtani az őrlő leány idegenszerű énekéből és a malomkő zúgásából együttesen adódó „összhangzat”-nak (symphonia), de emellett a szerző játszik a symphonia szó kettős jelentésével is: ének-dallam, és összhangzat. A püspök, amikor megkérdezi Valther: *Walthere, audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat?* — valószínűleg a symphonia szó „ének-dallam” jelentésére gondolt, míg a zenei szakértő Valther a szó „összhangzat” jelentéséből indul ki szakszerű magyarázatában. Ez egészen természetes és stílszerű, mivel Valther mester, a püspök kísérője — ugyancsak a legenda szerint — egyszersmind a csanádi káptalani iskola énektanítója, sőt az iskola vezetője is volt, s így természetes, hogy a püspök figyelmét felkeltő zenei jelenségnek szakszerű magyarázatát akarta adni a középkori zenei műszavak segítségével. Így tehát a tudós fejtegetés egyenesen

MADZSAR IMRE, Szt. Gellért nagyobb legendájáról. Századok, 1913. 505—509. o. BALOGH JÓZSEF, Szt. Gellért és a „Symphonia Ungarorum”. M. Ny. 1926. 189. 266. HORVÁTH JÁNOS, A magy. irod. műv. kezdetei. Bp. 1935. 31. o.

¹¹⁸ HORVÁTH J., A magy. irod. műveltség kezdetei. Bp. 1935. 31. o.

a csanádi káptalani feljegyzésekre mehet vissza, amelyeknek szerzője ugyanez a Valther mester lehetett, mint ezt fentebb már kifejtettük. Éppen ezért a „symphonia Ungarorum” epizódja is csak ebben a „tudós” megfogalmazásban lehet hiteles, de semmiképpen sem a Kis Legenda szűkszavú kivonatában, amely ráadásul az elbeszélés gondolatmenetét is megtöri — kétségtelenül rövidítési szándékból.

Ezeket a káptalani feljegyzéseket használta fel a Nagy Legendának és a Kis Legendának közös forrásul szolgáló, ránk nem maradt legenda-változat, amely a mai Nagy Legendához nagyon közel állhatott.

Nem szól e kikövetkeztetett közös forrás ellen — amelynek a mai Nagy Legenda szövegezésével kellett lényegében egyezni — az a körülmény sem, hogy a mai Nagy Legenda szövegéből a 12. fejezet vége felé, az énekes szövegről szóló epizód előtt, kimaradt egy olyan rész, amely a Kis Legendában a helyes szövegösszefüggés által is megkívánt helyen megmaradt:

Kis Leg. 5.

Quamvis episcopalem dignitatem nimia providentia gubernaret, tamen heremum nusquam deseruit, verum iuxta urbes, ad quos (!) predicare veniebat, cellulam sibi silvarum secretiori loco construxerat, in qua legatus (!) pernotasse (!) multasque passiones . . . sustinuisse memoratur. Preterea extrinsecus pro comisso grege maxima sollicitudo inerat ei, nam quotiens . . .

Nagy Leg. 12.

Quamvis autem episcopalem dignitatem magna providentia gubernaret,

erat tamen ei magna sollicitudo pro comisso grege. Nam quotiens . . .

Helyesen vette észre ezzel a szövegrésszel kapcsolatban MACARTNEY, hogy a Kis Legenda megtartotta itt a szükséges ellentétet a szent magánélete és nyilvános tevékenysége között, míg a Nagy Legendában az ellentét suta marad, mert a bevezető részhez szükséges mind a két elbeszélés.^{118a} Ő azonban ahelyett, hogy egy közös ősforrásra következtetne a fenti eltérő szövegek láttán, felteszi, hogy a Nagy Legenda írója itt a Kis Legenda egy olyan elveszett változatát használta, amelyben — a mai Nagy Legendához hasonlóan — a fenti szöveg teljességéhez elengedhetetlen ellentétpárból az első ellentét kimaradt. Ezzel szemben, a Nagy Legenda fenti, kétségtelenül *sérült* szövege világosan utal egy teljesebb szövegre. A mai Nagy Legenda szövegében tapasztalható kétségtelen hibát nézetünk szerint teljesen fölösleges visszavezetni egy szintén *hibás* Kis Legenda szövegre — s ily módon a hibát megkettőzni.

MACARTNEY általában, úgy látszik, túlságos óvatosságból, mindent megkettőz, sőt megháromszoroz s így a mai Nagy Legenda létrejöttére olyan

^{118a} Studies . . . 9. o.

bonyolult sémához jut, amely egyrészt önmagában sem valószínű, másrészt a szövegek által felvetett problémák megoldásához sem segít hozzá: hanem azoknak éppen a kényelmes megkerülésére mutat példát. Felteszi például, hogy a XI. század végén különböző korábbi forrásokból létrejött egy ma már elveszett Gellért-Életrajz, amely a mai Nagy Legendához állhatott közelebb, de hiányzott még belőle a szorosabb értelemben vett történeti anyag (a pogány-lázadás); ebből készült volna egy kivonat, egy ma már szintén ismeretlen Kis Legenda, s ennek egyik változata a mai Kis Legenda. A mai Nagy Legenda viszont visszamenne az elveszett Gellért-Életrajzra közvetlenül, de az elveszett Kis Legenda felhasználásával (amely maga is az előbbinek kivonata) és egy Régi Krónika változatra, továbbá késői (XIII—XIV. századi) velencei és esanádi feljegyzésekre.^{118b}

A Kis Legenda megkettőzésére éppen a fenti szövegrész adott ösztönzést MACARTNEY számára, de, mint láttuk, ennek feltevése fölöslegesnek bizonyul. A Kis Legenda és Nagy Legenda közös szövegrészeinek egymáshoz való viszonyát pedig a következőképpen ítéli meg: „Ezekben a részekben kettős viszonylatot találunk. Az elveszett Kis Legenda forrása volt a Nagy Legendának, de a szöveg egy része, amelyik újból megjelenik a Nagy Legendában, maga is forrása volt sőt legfőbb eredeti forrása az elveszett Kis Legendának. A jelenlegi (Nagy Legenda) szövege az elveszett Kis Legenda összeegyeztetése volt az eredeti forrással.” Minderre azért volt szüksége MACARTNEYnek, mivel azt belátta KAINDL és MADZSAR ellenére is, hogy a mai Kis Legenda feltételez egy teljesebb szöveget, abban viszont igazat adott nekik, hogy a mai Nagy Legenda nem más, mint a Kis Legenda késői kiegészítése. Fenti vizsgálódásaink azonban ezeket az elgondolásokat nem igazolják a két legenda egymáshoz való viszonyát illetően. A Nagy Legenda önálló, a Kis Legendától független szövegrészeinek az előző fejezetben történt vizsgálata viszont ellene mond MACARTNEY ama nézetének is, hogy az a ma már nem létező Gellért-Életrajz, amely a Kis Legenda forrásául szolgált, a XI. század végén jöhetett létre. Mint fentebb bizonyítottuk, ez a közös ősforrás a XII. század közepetáján keletkezhetett s lényegében azonos lehetett a mai Nagy Legendával, természetesen az utolsó, Nagy Lajos anyjáról szóló fejezet nélkül, amely késői toldalék.

Kérdés azonban, nem mond-e ellent a fenti vizsgálatok eredményeinek a legendáknak a krónikákkal közös anyaga?

3. A GELLÉRT-LEGENDA ÉS A KRÓNIKÁK

Régóta és sokat vitatott probléma a legenda és a krónikák közötti viszony kérdése. Ismeretes ugyanis, hogy a legendának egyes fejezetei, mint pl. Gellért püspök halálának körülményeiről s a pogánylázadásról szóló

^{118b} Studies... 11—12. és 16. o.

beszámoló, csaknem szó szerint egyeznek a Budai- és Képes Krónika megfelelő elbeszélésével; más fejezetek viszont, mint pl. Péter és Aba Sámuel királyok kegyetlenkedéseiről szóló híradások némi eltéréssel ugyan, lényegében azonban azonos forrásra visszavezethető tudósításokat tartalmaznak. Hogyan értelmezendő ez a jelenség? Vajon a krónika szolgált forrásul a legenda számára, vagy éppen fordítva, a krónika használta a legendát forrásul? A kérdésre adandó válasz nemcsak a legenda forrásértékének és íratási idejének megítélése, hanem krónikairodalmunk kezdetének megállapítása szempontjából is nagy horderejű.

Természetesen azok, akik, mint KARÁCSONYI JÁNOS is,¹¹⁹ azon a nézetten vannak, hogy a Nagy Legenda a maga egészében Gellért püspök kortársának a műve, a legenda és a krónikák közötti viszonyt eleve eldöntöttnek veszik; szerintük az ősforrás a legenda s a legendát használta forrásul a krónika és nem fordítva. Más érvelés és egyéb megfontolások és indokok alapján ugyanerre az eredményre jutott MARCZALI¹²⁰, KAINDL,¹²¹ majd ő utána DOMANOV-SZKY¹²², annak ellenére, hogy ők a Nagy Legenda létrejöttét a XIII. század előtt nem tartják elképzelhetőnek. Szerintük tehát a XIII. század folyamán a Kis Legenda kibővítéseként létrejött Nagy Legenda szolgált forrásul a krónikák számára. E felfogás szerint ilyenformán a krónikáknak a Nagy Legendára visszavezethető adatai nem sok hitelt érdemelnek. Márpedig a Vata-féle pogány-lázadás részletes leírása, a száműzött Vazul-fiak visszahívásának körülményei, s Gellért és társai vértanu-halálának részletes elbeszélése: csaknem szó szerint egyező szövegezésben található a Nagy Legendában és a krónikákban. E felfogás szerint tehát e forrongó kor eleven és részletes rajza nem más, mint egy XIII. századi legendairó eleven fantáziájának szülötte. Alig lehetséges.

E két ellentétes nézetet akarta áthidalni MÜLLER FRIGYES oly módon, hogy feltette, illetve a maga módján bizonyítani igyekezett, hogy a Nagy Legenda a maga egészében ugyan nem kortárs műve, mint KARÁCSONYI gondolta, a legenda tekintélyes része azonban a kortárs Valther magister művére megy vissza. Szerinte a Valther-féle legendát használta a krónika is. „Belőle merítette a pogánylázadásról való beható tudósítást” — s így az lényegében — hiteles —, de abba más korból származó „mondát” is belekevert.¹²³

E nézetekkel szemben legkorábban PAULER GYULA próbálta bizonyítani, hogy „a Nagy Legenda nem más, mint a Képes Krónikának modernizált, tehát későbbi szövege”.¹²⁴ PAULER kezdeményét azután KAINDL és DOMANOV-SZKY vizsgálatainak eredményeivel MADZSAR IMRE igyekezett összhangba

¹¹⁹ i. m. 264—67. o.

¹²⁰ A magyar tört. kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 27. o.

¹²¹ Studien zu den Ung. Geschichtsquellen XIII. 1902.

¹²² Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 105—107. o.

¹²³ MÜLLER FR., Századok, 1913. 426, 431—42.

¹²⁴ Századok, 1888. 61—62. o.

hozni s ugyanakkor erős bírálatban részesítette MÜLLER módszerét.¹²⁵ Kutatásainak végső eredményeit azután MADZSAR a Gellért legendáknak általa készített kritikai kiadása előszavában foglalta össze. Nézete szerint a Kis Legenda kibővítésével a XIII. században készült a Nagy Legendának egy olyan változata, amelyben a szorosabb értelemben vett történeti adatok még nem szerepeltek. Ezek a történeti vonatkozású adatok a Kézai Simon által is kivonatolt (DOMANOVSKY szerint V. István korában írt) ma már nem meglevő történeti műből kerültek bele a mai Nagy Legendába, de e két forrás összeolvasztása csak a XIV. század végefelé következett be: az az író olvashatta össze e két részt, aki a legenda végén Nagy Lajos király anyjáról, Erzsébetről emlékezik meg.¹²⁶

Ennek a mesterkéltséget és kellőleg nem bizonyított állásfoglalásnak kiindulópontja 1. az — a fentiekben tévesnek bizonyult — nézet, hogy a Nagy Legenda nem más, mint a Kis Legendának „mesés” elemekkel való kibővítése, továbbá 2. KAINDLnak az a megállapítása, hogy a legenda 8. fejezetében az Ajtony megölése alkalmával szereplő nyelvkivágás motívuma a Tristan mondából került a legendába, amely hozzánk a XIII. század előtt nehezen juthatott el; 3. a legendában a *marca* szó előfordulása, amely pénznem nálunk a XI. században még nem volt használatban; s végül 4. SALAMON FERENCnek az a megállapítása, hogy a legendában a későbbi Gellért-hegy nevéként előforduló *Kreenfeld* német eredetű elnevezés, amely csak a XIII. században történt német betelepülés után jöhetett létre.¹²⁷

Már itt megemlíthetjük, hogy az egykorúság ellen felhozott fenti ellenvételek korántsem egyenlő értékűek, sőt, mint alább látni fogjuk egyik-másik fenn sem tartható, de semmiképpen nem mutatnak egyöntetűen a XIII. századra, ahogyan azt a kutatók fenti csoportja gondolta.

Mielőtt azonban e kérdések részletes vizsgálatába bocsátkoznánk, helyénvaló lesz fenti szemlénket folytatni a legenda és a krónikák viszonyát illetően elhangzott további véleményekről.

MADZSAR fenti nézeteit magáévá tette HÓMAN BÁLINT is, amennyiben „mai alakjában a XIV. század végén írt, de egy XIII. századi legendából másolt nagyobb legendá”-ról beszél,¹²⁸ viszont kiemeli, hogy „a Budai Krónikának és rokonainak Aba megdorgálásáról, a hercegek visszahívásáról és Gellért vértanúságáról szóló elbeszélés”-eit a XIII. századi krónikairó régi történeti művekből és nem a legendából merítette, amelyeket a krónika meg is nevez: *antiqui libri de gestis Hungarorum*.¹²⁹ Ez a régi forrás HÓMAN szerint a Szt. László-kori *Gesta*. Viszont a legenda Ajtony történetével kapcsolatban

¹²⁵ Századok, 1913. 502. sk. és Ungar. Rundschau, 1914. 288.

¹²⁶ SS. II. 467.

¹²⁷ SALAMON, Budapest története. Bp. 1885. III. 5.

¹²⁸ HÓMAN, A Szt. László-kori *Gesta Hungarorum* és XII—XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 35. o.

¹²⁹ i. m. 36. o.

elhárítja MADZSAR nézetét, mely szerint Ajtony történetét a legendairó talán Anonymus híradása alapján komponálta meg.¹³⁰

MADZSARNAK ezt a HÓMAN által módosított nézetét teszi magáévá MACARTNEY is.¹³¹ Mindenesetre a HÓMAN-féle nézet meglehetősen kényelmes „közvetítő” állásfoglalás, mivel így a legenda és a krónikák közös szövegeitől nem kell eleve megvonni a hitelességet, mert azok „régí forrásokra” mennek vissza; amennyiben azonban mégis a szövegezésben a XI. századi állapotokkal nehezen összeegyeztethető adalékokra bukkan az ember, ezeket a XIII. századi krónika-szerkesztmény rovására, vagy még inkább a XIV. század végén működő kompilátor számlájára lehet egyszerűen írni.

Ezen az úton a legmesszebbre ERDÉLYI LÁSZLÓ ment, aki a krónikák és a Nagy Legenda közös szövegrészei alapján azt állította, hogy a Nagy Legendát a maga egészében ugyanaz az Anjou-kori szerző írta 1346-ban, akitől a krónikában az utolsó Árpádok és az Anjou-kor története származik. A két mű szerzőjének azonosságára a legenda és a krónika, szerinte, azonos stílusa alapján következtetett.¹³² A Nagy Legenda adatainak hitelességét Erdélyi már korábban is kétségbe vonta,¹³³ ami azonban a két mű stílusának állítólagos azonosságát illeti, ez biztos cáfolatot nyert: a krónika Anjou-kori részének írója ugyanis ritmikus prózában írt, míg a Nagy Gellért Legenda szerzője mit sem tud a ritmikus prózáról.¹³⁴

A két forráscsoport, a legendák és a krónikák egymáshoz való viszonyának tisztázására abból a már KARÁCSONYI, KAINDL, és DOMANOVSKY által is megállapított tényből kell kiindulnunk, hogy a legenda *mindenütt* mellőzi a krónikák nyilvánvalóan újabbkori adatait mind Gellért életére, mind a szorosabb értelemben vett történelemre vonatkozóan. A krónikák (c. 83) és Kézai (c. 56) közösen kiemelik, a legendával szemben, hogy Gellért a híres rosacioi apátság szerzetese volt Magyarországra való jövetele előtt. A rosacioi apátságot azonban Gellért koránál jóval később, 1085-ben alapították s így a krónikák adata vaskos anakronizmus. Minthogy azonban ennek az adatnak a krónikák és Kézai közös XIII. századi forrásában is benne kellett lennie, ez az adat egymagában is súlyos érv amellet, hogy a legenda e XIII. századi krónika *előtt* jött létre, továbbá, hogy a legenda nem használta forrásul e XIII. századi krónika szövegét.

Még fokozottabb mértékben támasztja alá e nézetet az a körülmény, hogy a krónikák (c. 87) és Kézai (c. 55) szinte szó szerint egyező szövegezésben és nyilvánvalóan támadó éllel cáfolják, hogy némelyek szerint az Aba király

¹³⁰ i. m. 35. o.

¹³¹ Studies 5—7.; The medieval Hungarian historians 160. o.

¹³² ERDÉLYI L., Krónikáink magyarul. Szeged 1943. 8. és 165.

¹³³ ERDÉLYI L., I. István magyar király, Imre herceg és Gellért püspök szentté-
avatása. (Szt. István Emlékkönyv Bp. 1938. 568. o.)

¹³⁴ Vö. ifj. HORVÁTH J., Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 256. o.

ellen a száműzetésből visszahívott hercegek, Endre, Béla és Levente Vazulnak törvénytelen házasságából származtak volna. Ez nem igaz, mondják a fenti források, mert a hercegek nem Vazul fiai voltak, hanem Szár (Kopasz) László törvényes házasságából születtek. A Nagy Legenda e XIII—XIV. századi krónikák tiltakozásáról tudomást sem véve, nyugodtan kijelenti, hogy „a magyarok ünnepélyes követséget küldöttek *Vazul fiai*, Endre, Béla és Levente után, akik Szt. István király nemzetségéből származtak”. A legendairó tehát nem ismerhette e késői krónikákat, mert akkor nem helyezkedett volna szembe velük, s átvette volna a krónikáknak Gellért szempontjából fontos híradásait is, amelyek szerint Gellért halála helyén templomot emeltek s a vérével befeeszkendezett követ Csanádra szállították. (Krónika c. 83) „Nem tehetjük fel, hogy a legenda nem vette volna át ezeket az adatokat, ha forrásában benne voltak” — mondja DOMANOVSKY¹³⁵ s ebből levonja a krónikák szempontjából messzemenő következményekkel járó ama konklúzióját, hogy „a legenda nem használhatta a krónikát”,¹³⁶ hanem éppen ellenkezőleg: a krónikák forrásul használták a Nagy Legendát.

Ám ha a fenti adatoknak ilyen korhatározó jelentősége vana Nagy Legenda szempontjából, akkor rá kell mutatnunk, hogy az Árpádházi hercegek származását illetően már a XII. század végén író Anonymus is tagadja a Vazultól való származást, amennyiben Endrét Szár László fiának mondja.¹³⁷ Ha ezt az adatot is tekintetbe vesszük, akkor a Nagy Gellért Legenda keletkezési idejét máris a XII. század végéig vezethetjük vissza. VÁCZY PÉTER mutatott rá nyomatékosan, hogy a régi Vazul-hagyomány revíziójára II. Béla (1131—1141) király idejében kerülhetett sor, amikor Kálmán király törvénytelen fia, Borics, trónkövetelőként lépett fel II. Béla ellen.¹³⁸ Ebben az időben a Boricspártiak a Vazul-fiak „törvénytelen” származását nyilván érvként használták fel arra, hogy a törvénytelen származás nem lehet akadály a trónigénynek, hiszen a Vazul-fiak: Endre, Béla és Levente is törvénytelen házasságból születtek. Ennek eredménye volt azután, hogy a krónikások a dinasztia érdekeinek védelmében „korrigálták” a régi hagyományt s a kompromittáló Vazul-származás helyébe az Árpádházi hercegeknek Szár Lászlótól való leszármaztatását vezették be. Így a *Gellért-legendának tehát abban az időben kellett keletkeznie, amikor még az Árpádházi hercegeknek Vazultól való származtatása nem volt diffamáló. Ez az időpont megközelítően a XII. század közepe*: ugyanaz az időpont, amelyet a Nagy Legenda önálló részeinek vizsgálata során fentebb kikövetkeztettünk, s egyéb érvekkel is bizonyítottuk.

A kérdésnek azonban van egy másik, nem kevésbé fontos oldala is. A Nagy Legenda és a krónikák közös szövegrészeinek tüzetesebb össze-

¹³⁵ Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 106. o.

¹³⁶ i. m. 106.

¹³⁷ Anon. c. 15.: usque ad tempora Andree regis, filii Calvi Ladislai.

¹³⁸ VÁCZY P., A Vazul-hagyomány. . . Levéltári Közlemények 1940—41. 304—38. és HORVÁTH JÁNOS, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.

vetése ugyanis arra az eredményre vezetett, hogy a krónikabeli variánsok sok esetben kétségtelenül jobbak, hitelesebbek, mint a Nagy Legenda szövegezése. Ilyen jelenségekre már KARÁCSONYI is rámutatott,¹³⁹ ami annál figyelemre méltóbb, mert így saját elgondolása *ellen* beszél.

Chron. c. 83. (SS. I. 340) Certa spe eterne beatitudinis per martirium adipiscende letificati omnes communicaverunt.

Leg. Maior c. 15. (SS. II. 502.) Certi de spe beatitudinis eterne martirium adipiscentes letificati omnes communicaverunt.

A krónika szövege itt vitathatatlanul helyesebb!

E jelenségek láttán PAULER GYULA egyenesen azt állította, hogy „a Nagy Legenda nem más, mint a Képes Krónikának modernizált, tehát későbbi szövege”.¹⁴⁰ Ő főként e két szövegben előforduló földrajzi meghatározások alapján vonja le fenti konklúzióját. megállapítja ugyanis, hogy ahol a krónika *de civitate Alba*-t említ (Krón. c. 83. SS. I. 339), ott a Nagy Legenda (c. 15. SS. II. 501.) a kétségtelenül újabbkori *Alba Regalis*-t használja; ahol a krónika *ad portum que dicitur Pest* meghatározást hozza, ott a Nagy Legenda *versus Budam* megjelölést használ, amely jóval újabb, „mert a legendaíró idejében, Nagy Lajos korában, már a pesti rév tája Buda számba ment”.¹⁴¹

A legenda és a krónika közös szövegeinek stílusvizsgálata is arra az eredményre vezetett, hogy a krónika szövegezése az eredeti, s a legendabeli változat átvétel jellegű, másodlagos, mivel az eredetiben található rimes prózai fogalmazást a legendaíró — nyilván figyelmetlenségéből — több helyen elrontja.¹⁴² Lássunk erre néhány példát!

Chron. c. 83. (SS. I. 340.) Cumque ad predictum portum venisset, | ecce viri impii, | scilicet Vatha et complices sui | demonibus pleni, | quibus se ipsos dedicaverant, | irruerunt in episcopos . . . et lapidibus eos obruebant.

Leg. Maior. c. 15. (SS. II. 502.) Cum autem ad portum Pest venissent | ecce quinque viri impii, | Vata et complices eius (!) | demonibus pleni, | quibus se ipsos dedicaverant, | irruerunt in episcopos . . . et eos lapidibus obruerunt.

Vagy egy másik hely, mellyel kapcsolatban már MADZSAR is megjegyezte, hogy csakis a krónikabeli változat lehet az eredeti.¹⁴³

Chron. c. 82. (SS. I. 338.) et ceperunt comedere equinas pulpas | et omnino pessimas facere culpas.

Leg. Maior. c. 15. (SS. II. 501.) et ceperunt comedere equinas *carnes* | et omnia pessima et enormia facere et exercere.

¹³⁹ i. m. 294. o.

¹⁴⁰ Századok, 1888. 61. o.

¹⁴¹ i. h. 61. o.

¹⁴² Vö. HORVÁTH J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 177—179. o.

¹⁴³ SS. II. 467. o.

A legendaíró, aki egyébként saját fogalmazásában elég ügyesen alkalmazza a rímes prózát, a krónikával egyező szövegrészekben, úgy tűnik, teljesen figyelmen kívül hagyja ezt a stílusékiértéket.

Mindez azonban csak erősíti azt a gyanút, hogy a legendának a krónikával közös szövegrészei eredetileg nem a legendaíró tollából kerültek ki, hanem azokat valóban egy krónikasövegből vehette át, de természetesen nem a Képes Krónikából, hanem abból a régi forrásból, amelyet a krónikák a Vatafia Janus 1060-iki pogánylázadásával kapcsolatban meg is neveznek. (Kron. c. 82.): Est autem scriptum in *antiquis libris de gestis Hungarorum*. Ebben a régi forrásban mindenesetre az Árpádházi hercegek — a Nagy Legendával egyezően — Vazul fiaiként szerepeltek s így a XII. század közepénél korábbi időben keletkezett. Mint fentebb már említettük, HÓMAN már rámutatott erre a régi forrásra: szerinte a Szt. László-kori Gesta volt ez.¹⁴⁴ A sokkal óvatosabb MADZSAR azonban még 1938-ban is azt vallja ezzel szemben, hogy a történeti adatok a Nagy Legendába egy XIII. századi krónika-szerkesztményből kerültek.¹⁴⁵

Ennek a nagy óvatosságnak s általában Gellért Nagy Legendája körül keletkezett zűrzavarnak — az előbbi fejezetekben tárgyalt problémák tisztázatlanságán kívül — legfőként SALAMON FERENCnek „Budapest történetében” 1885-ben tett s bizonyos mértékig — mint majd látni fogjuk — félreértett megjegyzése volt az oka. SALAMON a Gellért Nagy Legendájával kapcsolatban ezt írja: „A Gellért hegyet Kreenfeld-hegynek nevezi. Ez a szó, melynek német eredetét hiteles oklevelek kétségtelenné teszik, a német lakosság letelepedése utáni, tehát a keresztes hadjáratok előtt alig divatozhatott.”¹⁴⁶ Mivel azonban Pestről, mint *német* településről először a tatárjárás történetírója, Rogerius tesz említést a XIII. század közepén:¹⁴⁷ magna et ditissima *theutonica villa*, que Pest dicitur, *Budae opposita* ex altera parte Danubii — idézi SALAMON,¹⁴⁸ azért SALAMON megjegyzése úgy ment át a köztudatba, (pl. MADZSARNÁL SS. II. 465: appellationem montis Kreenfeld, quae *necdum saeculo duodecimo apud nos vigeat*, affere satis habeo.), hogy egyrészt német településsel a „Pesti rév” *budai* oldalán sem lehet a XIII. század előtt számolni, vagy ha mégis, akkor a *német* eredetű Kreenfeld helynév nem igazolható a XIII. század előtt. Rá kell azonban mutatnunk, hogy a SALAMON által idézett Rogerius-szöveg nem egészen azt mondja, amit Salamon és utána mások is levontak belőle. Rogerius *nem* a Gellérthegy vidékéről beszél, hanem a *budai oldallal szembenfekvő*, jelenlegi Pest-ről. Ez az adat tehát a Kreenfeld—Kelenföld elnevezésre és e vidék településére vonatkozólag semmit sem mond.

¹⁴⁴ HÓMAN: A Szt. László-kori Gesta. Bp. 1925. 35—36. o.

¹⁴⁵ SS. II. Előszó 467. o.

¹⁴⁶ SALAMON F.: Budapest története. Bp. 1885. III. 6.

¹⁴⁷ ROGERIUS: Carmen Miscrabile c. 16. SS. II. 562. o.

¹⁴⁸ i. m. II. 126.

Ennek ellenére ez az érv még a Nagy Legenda egykorúságának olyan elszánt védelmezőjét mint KARÁCSONYI, is meghátrálni kényszerített. Más kiutat nem találván, el kellett fogadnia, hogy a *Kreenfeld* név a legenda szövegében késői interpoláció „a mondseei kódex (XV. sz.) másolójától, aki a de monte submiserunt szavak közé oda tette annak a hegynek akkoriban használt nevét.”¹⁴⁹ Ezzel a kérdés el volna döntve, ha csak *egy* szöveg, a Nagy Legenda szövegének interpolációjáról volna szó. Minthogy azonban ez a késői „interpoláció” a krónikák párhuzamos szövegeiben is megtalálható ugyanazon a helyen, a krónikáknak ezt a *késői* interpolált szöveget kellett volna átvenniük a legendából, aminek viszont ellene mond többek közt a Vazul-genealógia, amit éppen a XIII—XIV. századi krónikák támadnak oly élesen, de ellene mond a krónikák sok helyütt kétségtelenül régiesebb és korhúbb szövege, pontosabb helymeghatározásai (vö. PAULER érveit) és stílusa is.

A krónika-szövegek különben is tetemesen többet tudnak a legenda által csak érintett, vázlatosan ismertett eseményeket illetően. A krónikáknak ez a többlete nem lehet későkori betoldás, mivel jórészt egykorú külföldi forrásokkal (Altaihi Évkönyvek) ellenőrizhetők e többlet-adalékok.

Ezek után nem tehetünk mást, mint hogy a krónikák és a Nagy Legenda párhuzamos helyeit egy régi közös forrásra, *az antiqui libri de gestis Hungarorum*-ra vezessük vissza, ahogy HÓMAN tette, és utána némi módosítással MACARTNEY.

Ehhez azonban a *Kreenfeld*-kérdést kell megvilágítanunk, mert ezt a kérdést HÓMAN egyszerűen átlépte, s ezért lényegében helyes nézete indokolatlan, önkényes marad.

Ugyanígy megkerülte a problémát MACARTNEY is, amikor a Nagy Legendának a pogánylázadásról és Gellért haláláról szóló beszámolóját *egy régi történeti mű kivonatának* tartja, amelynek eredetije nem maradt ránk. Ugyanezt a régi szöveget használta szerinte a krónika is a 82—84. fejezetében, de a krónika ránk maradt szövege a régi forrást kombinálja a Kézainak forrásul szolgáló XIII. századi krónikaszöveggel. Terméketlen vitának mondja e párhuzamos szövegekből levont következtetéseket, holott — mint látni fogjuk — e látszólagosan szövegprobléma mögött fontos történeti és település-történeti kérdés húzódik meg, mely tisztázásra vár. „A nyilvánvaló igazság az — folytatja MACARTNEY —, hogy egyik szöveg sem függ a másiktól, hanem egymástól függetlenül használták ezt a régi forrást. Ennek nem ismerjük keletkezési idejét, sem szerzőjét, de, bár világosan Szt. István és Gellért kanonizációja után komponálták, ugyanúgy világos, hogy régi és értékes és valószínűleg nem későbbi időből származik, mint a XI. század vége.”¹⁵⁰

¹⁴⁹ KARÁCSONYI i. m. 291. o.

¹⁵⁰ The medieval Hungarian historians. Cambridge. 1953. 160—161. o.

Természetesen, a kérdés éppen az, hogy ha e két szövegezés egymástól független, hogyan egyezhetik mégis éppen a településtörténeti szempontból problematikus Kreenfeld esetében? Ezt a kérdést MACARTNEY is megoldatlanul hagyta.

Mindenekelőtt, minthogy a megoldhatatlannak látszó problémát SALAMON FERENC vetette fel, az ő állításait kell szemügyre vennünk. SALAMON-nal szemben meg kell állapítanunk, hogy korántsem bizonyos, hogy a *Kreenfeld*, a mai Kelenföld, német eredetű név, bár nem is lehetetlen. Másodszer: SALAMON sehol sem mondja azt, hogy ez a név a XII. században nem lehetett használatban, hanem csak annyit, hogy „a német lakosság letelepedése utáni, tehát a *keresztes hadjáratok előtt alig divatozhatott*”.¹⁵¹ Köztudomású, hogy a keresztes hadak a XI. század végén indulnak meg s így SALAMON fenti mondata csak a XI. századra zárja ki a német település lehetőségét. Művének más helyén¹⁵² egyenesen azt állítja, hogy „a XII. században s valószínűen közepe táján telepedtek ide (Pest) flandriaiak és szászok, de lehettek itt latin lakosok is”. Így tehát a *német* elnevezés is elképzelhető — még szerinte is — a XII. század közepetáján. Joggal felteszi még, hogy „egyes németek lehettek kivált a Duna mentén fekvő városainkban nemcsak Szt. István századában, hanem a vezérek korában is, s ha akkor szolgák voltak, a kereszttyén király alatt sokan felszabadulhattak”.¹⁵³ Ez mindenesetre más, mint amit neki imputál pl. MADZSAR is.

Ami a *Kelenföld* név német eredetét illeti, az eddig felmerült etimológiák egyike sem egészen megnyugtató. (Krähenfeld: varjúföld; Kreenfeld: tormaföld; Crainfeld: Karintiai föld.) Ez utóbbi tárgyilag sem jöhet szóba, mivel itt szászok telepedtek le, de hangtanilag sem megnyugtató az előbbivel együtt, mivel akkor a mássalhangzó torlódását feloldó rövid *e* közbeiktatásával *Kerén-föld*nek, ill. az *r~l* feltehető cseréje után *Kelénföld*-nek és nem *Kelenföld*nek hangzana. Ugyanez a nehézség fennáll, ha a német *Grünfeld* szóval hozzuk kapcsolatba. Viszont már korán felmerül egy magyar etimológia lehetősége is: Thuróczynál (Chron. c. XI.): *Transnato* (átkelvén) itaque infra Sicambriam Danubio in ea parte, ubi nunc villa *Kelenfeuld* locata est, propter quod et eadem hoc vocabulo denominata dicitur. — És Csáti Demeter énekében: *Kelen* földén a Dunán *elkelének*.¹⁵⁴ Egyáltalán nem lehetetlen az a feltevés, amit már CZUCZOR—FOGARASI is felvet lehetőségként, hogy ti. a Kreenfeld — Kelenföld elnevezésben egy idegen, ismeretlen eredetű tulajdonnév rejtőzik. Ebben az esetben egyenesen beleillenek a X—XI. században nálunk szokásos, korai helységnév adási típusba.¹⁵⁵

¹⁵¹ SALAMON, i. m. III. 6.

¹⁵² i. m. II. 127.

¹⁵³ i. m. III. 7—8.

¹⁵⁴ Mindezekre vö. RÉVHELYI ELEMÉR: Kelenföld (Tabán) helye és neve. Tanulmányok Budapest múltjából. Szerk. Némethy Károly. Bp. 1936. IV.

¹⁵⁵ A különböző helységnév-típusokra és azok korhatározó jelentőségére vö. KNEZSA I.: Keletmagyarország helynevei. [Magy. Tört. Tud. ÉK. 1943. 124—27.]

Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a Dunának e szinte ősidők óta fontos átkelő helyén valóban korai, X—XI. századi német településsel kell számolnunk. Ismeretes, hogy az Árpádok előbb Esztergom vidékén, majd Székesfehérváron, tehát a Duna védővonala mögött rendezkedtek be, mint olyan területen, amely aránylag könnyen védhető volt meglepetésszerű támadásokkal szemben. Ennek a területnek Kelet felé biztonságos védővonala a Duna volt. Mindössze néhány rév- és átkelőhely őrizetével tehát biztosítani lehetett Kelet felől a Dunántúlt. Ez átkelőhelyek legfontosabbika éppen a pesti Duna-rév volt. Mivel már István király korában is, de még inkább Péter korában, idegen, főként német bevándorlók voltak a szervezkedő államhatalom fő támaszai, szinte kizártnak kell tartanunk, hogy a pesti rév környékén ne lett volna valamely idegen település e stratégiaileg oly fontos pont biztosítására és védelmére. Mindenesetre a krónikák feljegyezték, hogy Péter király azzal fenyegetőzött, hogy minden katonai és közigazgatási méltóságot a németekre ruház az országban és idegen telepesekkel tölti meg az ország földjét.¹⁵⁶ Kísérete is szinte kizárólag németekből és olaszokból állott.¹⁵⁷ Ilyen körülmények között szinte elképzelhetetlen, hogy a stratégiai szempontból oly fontos Pesti-rév állandó őrizetéről ne gondoskodott volna idegen — esetleg éppen német — telepítés útján is.

Mindenesetre a krónikáknak a legendával rokon, de a legendánál bővebb szövege nyíltan kimondja, hogy az 1046. év pogány lázadói nemcsak a papok és a keresztények ellen lázongtak, hanem „az összes németeket és olaszokat, akik a különböző tisztségekben előljárókként szét voltak szórva Magyarországon, gyalázatos halálnak adták által”.¹⁵⁸

A pesti Duna-rév tehát éppen az 1046-i pogánylázas idején bizonyosan ilyen idegen nép őrizetére volt bízva s nagyon valószínű, hogy egy korai idegen — német — településsel volt kapcsolatos. Erre enged következtetni Gellért Nagy Legendájának az az adata is, amely a Gellért holtteste mellett Pesten történt csodás gyógyulások között „egy bizonyos német lányt”¹⁵⁹ is említ, aki a legenda szerint „(Gellért) kezeinek érintése által kiérdemelte szemeinek egészségét”. A legenda kevéssel előbb — a 16. fejezetben — elmondja, hogy Gellért holtteste mindössze hét évig maradt Pesten, azután elszállították Marosvárra. Így tehát a fenti eset Pesten a német lánnyal Gellért halála után mindössze néhány évvel történt és Pestnek legalábbis részben német lakosságára utal már abban az időben is.

Bárhogyan is áll tehát a dolog a Nagy Legendában és a krónikákban közösen előforduló Kreenfeld helynév eredetét illetően, ennek a helynévnek

¹⁵⁶ Chron. c. 71.: omnes iudices... centuriones et etiam decuriones ac villicos omnesque principes et potestates in regno Hungarie Teutonicos constituam et terram eius hospitibus implebo.

¹⁵⁷ Chron. c. 71.: bona terre... cum Teutonicis... et cum Latinis... devorabat.

¹⁵⁸ Chron. c. 82.: universos Teutonicos et Latinos, qui in officiis diversis prefecti per Hungariam sparsi fuerant, turpi neci tradiderunt.

¹⁵⁹ virgo quedam Thewtonica. Leg. c. 18.

benne kellett lennie abban a régi, hihetőleg XI. századi krónikaszüvegben is, amelyet a Nagy Legenda írója forrásul használt Gellért halála körülményeinek elbeszélésekor. Erre mint láttuk, megvan a lehetőség akkor is, ha a Kreenfeld — Kelenföld nevet német eredetire kellene etimológiailag visszavezetni. Ha viszont nem a németben kell e helynév eredetét keresnünk, akkor meg végleg semmi akadálya nincs a szóbanforgó szövegrész XI. századi eredeztetésének. Az interpolációs elmélet, mint fentebb láttuk, nemcsak, hogy nem oldja meg a kérdést, hanem újabb feloldhatatlan ellentmondásokba bonyolítja a kutatót.

Mindamellett nem akarjuk azt sem elhallgatni, hogy — nyilván a Kreenfeld helynév feltételezett késői mivoltának hatása alatt — több kutatónk feltette, hogy az a részletes elbeszélés, amit a Nagy Legendában és a krónikákban Gellért püspök halálának körülményeiről találunk, a Kreenfeld névtől eltékvintve is magán viseli a kései eredet ismérvét, ha összehasonlítjuk ezt az elbeszélést a Kis Legendában található egyszerű, logikus, rövid beszámolóval. Természetesen csak azok hangoztattak ilyen nézeteket, akik a Nagy Legendát a Kis Legenda egyszerű kibővítésének gondolták. Ez a nézet a fenti vizsgálatok során tarthatatlannak bizonyult s ennek a fenti hely sem mond ellent. A Kis Legenda ugyanis kétségtelenül *logikusabban* adja elő Gellért halála körülményeit, amennyiben csak annyit mond, hogy a Duna partján a lázadó tömeg körülvette a kocsiján ülő püspököt, köveket szórt rá, majd felfordította a szekérét és a már földön fekvő püspököt — miközben az értük imádkozott — egy lándzsával keresztül szúrták.¹⁶⁰

Ezzel a logikus történettel szemben a Nagy Legenda és vele együtt a krónikák már sokkal komplikáltabban adják elő a történetet. Szerintük a lázadók előbb kövekkel borították el a kocsin utazó püspököt, aki — *csak* a legenda szerint — imádkozik értük, majd felfordítják a kocsiját a Duna partján, azután egy kordéba ültetik, s a Kreenfeld hegyéről letaszítják, s mivel még mindig lélegzett, egy lándzsával keresztül döfték s a fejét egy sziklán összetörték.¹⁶¹

A Kis Legenda fenti előadása lehiggadt, világos, logikus: a Nagy Legenda előadása viszont izgatott menetű, kissé kapkodó, de mozgalmas és drámai erővel teljes. A Kis Legenda kivonatoló, lehiggadt írója mindenestre *logikusabban* — és rövidebben! — adja elő ezt a drámai jelenetet, a Nagy Legenda és a Krónikák azonban minden bizonnyal *életyszerűbben*, tehát *igazabban* és logikátlanságuk ellenére — hitelesebben. A megvadult, bosszúért lihegő és bosszújában kielégíthetetlen tömeg féktelen, iszonyú tombolását érzékelteti ez a szöveg. A Kis Legenda írója a későbbi időkből visszapillantva ezt a tragikus erőktől feszülő légkört már nem érezte, s így logikus előadásában elszürkítette ezt a nagyon is igaz jelenetet. A Nagy Legenda és a krónikák

¹⁶⁰ Leg. Min. c. 6.

¹⁶¹ Leg. Maior c. 15.; Cron. c. 83.

elbeszélése hiteles: szemtanúra vall. Erre utal a Nagy Legendának és a Krónikának az a megjegyzése is, hogy a Gellérttel utazó három püspök közül kettőnek (Beztridus és Beneta) a támadás ellenére is sikerült átjutni a túlsó partra, csak hogy az egyik, Beztridus, halálos sebet kapott, s három nap múlva meghalt, míg Benetát az odaérkező András herceg szabadította ki a lázadók kezei közül. Mialatt tehát a pogányok Gellérten *körülményesen* kitöltötték bosszújukat, addig két püspöknek sikerült egérutat nyernie. Ez végleg nem valószínű, ha a zendülő pogányokban higgadt gyilkosokat tételezünk fel — a Kis Legenda logikus íróját követve.

Ennek a jelenetnek fenti elemzése kapcsán utalnunk kell arra a máshol már kifejtett nézetünkre, hogy a krónikákban leírt 1046-iki pogánylázadás részletes története az eseményekkel egykorú krónikásnak, a lázadást túlélő Miklós püspöknek a krónikájára megy vissza. Miklós püspök ez eseményeket valószínűen Gellért utitársának, az életben maradt Beneta püspöknek az elbeszélése alapján írta meg.¹⁶²

Természetesen, minthogy az első fejezetben végzett vizsgálataink szerint a legenda önálló részei a XII. század első felében nyertek megfogalmazást, a legendaíró e Miklós püspöktől írt András-kori krónikának egy későbbi, valószínűleg Kálmán király korában készült folytatását használta, amelyben már kronológiai tévedések is voltak s ezek közül az egyik átkerült a Nagy Legendába is.¹⁶³

A Nagy Legenda 14. fejezetének a végén a legendaíró azt mondja, hogy Gellért halála az István király halála utáni 11. évben következett be.¹⁶⁴ A 15. fejezetben viszont az 1047. évet jelöli meg Gellért halála évként.¹⁶⁵ Ez a két időmeghatározás ellentmond egymásnak: István király halálának éve $1038 + 11 = 1049$. Ez nyilván abszurdum, de a krónikának egy elírásából származik. A krónikák 91. fejezetének a közepén I. András király uralomra-jutásával (tehát a pogánylázadás kitörésével, mert ennek köszönhette András a koronát) kapcsolatban ugyanez a hibás 11-es évszám szerepel: *Post mortem itaque sancti regis Stephani transacti sunt anni undecim* (betűvel), *menses quatuor usque ad annum primum imperii Andree regis*. A krónikának ez a hibája annál feltűnőbb, mivel ugyanitt a következőképpen részletezi ezt a 11 évet: Péter király első és másodikban összesen $5 \frac{1}{2}$ évet uralkodott s közben Aba 3 évet. Ez mindössze $8 \frac{1}{2}$ évet tesz ki és nem 11-et! Valószínű tehát, hogy a fenti helyen, a krónikában eredetileg (nem betűvel, hanem római számmal) IX. év volt írva s ezt a Kálmán-kori folytató vagy vala-

¹⁶² Vö. HORVÁTH J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 310. o. és MNY. 1956.: Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél.

¹⁶³ A Kálmán-kori krónikáról vö. HORVÁTH J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. 315. és 330. o.

¹⁶⁴ Leg. Mai. c. 14.: anno XI. post mortem sancti regis Stephani hoc ordine ad martirium accessit.

¹⁶⁵ Leg. Mai. c. 15. ad eternam beatitudinem transmigravit in anno Domini millesimo quadragésimo septimo.

melyik másoló fordítva XI. (undecim)-nek olvasta hibásan s ez a hibás adat ment át a krónika nyomán a legendába. A krónika ugyanis néhány fejezettel előbb¹⁶⁶ maga is 1047-re teszi András királlyá koronázását, amit a legendaíró szintén átvett, mint Gellért halálának évszámát. A Nagy Legenda tehát e hibás évszámokat a krónikásnak köszöni.

A krónika kétségtelen használatát mutatja meg a Nagy Legenda 15. fejezetének a vége, ahol a krónikával egyező szövegezésben számol be a legendaíró arról, hogy I. András király elrendelte megkoronáztatása után, hogy a lázadók „a pogány vallást levetve Krisztus hitére térjenek vissza s Szt. István király törvényei szerint éljenek”.¹⁶⁷ Ez az adat, — minthogy semmi köze sincs sem Gellért életéhez, sem a halálához — döntő bizonyíték amellett, hogy *csak* a legenda használhatta forrásul a krónika valamely XI—XII. századi változatát, s nem fordítva. A legendaíró a többi adattal együtt és egyvégtében átvette a krónikából ezt az adatot is, holott ez Gellért élete szempontjából már teljesen érdektelen.

Gellértnek Aba királyt dorgáló beszédét szintén erre a régi krónikára kell visszavezetnünk annak ellenére, hogy a *mai* krónikaszövegek csak nagyon kivonatosan közlik ezt a beszédet. Mindamellett a krónikák¹⁶⁸ még kivonatoságuk ellenére is többet tudnak az Aba király által megölték számát illetően, mint a legendáknak egymáshoz közelálló szövegei. Tudják például, hogy Aba 50 nemeset öletett meg, amiről a legendák hallgatnak. Ez csak úgy lehetséges, hogy a Nagy Legenda ős-szövege kivonatolta itt a krónikák bővebb előadását, (ahogy ilyen megrövidítésre a pogánylázadásról szóló szövegrésznél is rámutathatunk!); ezt lényegében átvette a Kis Legenda, viszont a XIII—XIV. századi krónikáink csak néhány mondatra zsugorítva őrizték meg a régi krónika kimerítő szövegét.

A kutatók többsége a krónikákkal szokta kapcsolatba hozni a Nagy Legenda 8. fejezetét is: Csanád és Ajtony költői szépségű s amellet kétség-telenül hiteles híradásokat is tartalmazó történetét.

A Nagy Legenda szerkezete és egész felépítése szempontjából igen fontos szerepet tölt be ez a történet: Ajtony országrészének a meghódításával, István király fennhatósága alá való hajtásával vált ugyanis lehetővé a csanádi egyházmegye megszervezése. Ilyenformán ez a fejezet eleve is a legenda integráns részének volna tekinthető, de mind mellette, mind ellene idők folyamán súlyos megjegyzések hangzottak el, s így nem véletlen, hogy MACARTNEY „famous and crucial”-nak mondja e fejezetet, „mely körül nagy vita dühöngött”.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Chron. c. 86. SS. I. 344.

¹⁶⁷ A szövegezés azonban itt is a krónikában, eredetibb: Chron. c. 86. deposito ritu *paganismo*: Leg. Mai c. 15.: deposito *paganorum* ritu.

¹⁶⁸ Kézai.: ... c. 49. SS. I. 175. o.

¹⁶⁹ MACARTNEY: *The medieval Hung. historians*. Cambridge 1953. 157. old.: ... the famous and crucial c. 8, about which more controversy has raged.

Valóban ebben az egy fejezetben mintegy összesűrítve jelentkeznek az áthidalhatatlannak látszó ellentmondások. Egyfelől a hitelesség és egykorúság mellett szól maga az *Achtum* név régies alakja, amely feltehetőleg régibb hangtani állapotot mutat az Anonymusnál előforduló *Ochtumnál* is.¹⁷⁰

A régiség és hitelesség mellett szól, hogy Ajtony „a görögök szertartása szerint *Budin*-ban (ma *Viddin*) keresztelkedett meg”, de „hét felesége volt, mivel a keresztény hitben nem volt tökéletes”.¹⁷¹

Még nagyobb súllyal esik latba a legendának az a megállapítása, hogy Ajtony a hatalmában elbizakodva szembeszállt István királlyal és „hatalmat gyakorolt a Maroson leúsztatott királyi só fölött azáltal, hogy e folyó révjeihez, egészen a Tiszáig adószedőket és öröket állított s mindent adózás alá vetett”,¹⁷² holott a só fölött, úgy látszik, kezdettől fogva a királyi kincstár rendelkezett.¹⁷³ Ajtonynak Bodonyban való megkeresztelkedését kiegészíti még a legendának az a megjegyzése, hogy Ajtony „a görögöktől kapta a hatalmat, és az említett Marosi várban keresztelő Szt. János tiszteletére monostort épített és abba apátot állított *görög* szerzetesekkel”.¹⁷⁴

Felhozható még a régiség mellett, hogy említ a legenda egy *Gyulát* is. Csanád álnok vezértársát az Ajtony elleni ütközetben, aki szintén történeti személy lehetett.

E fenti, egykorúnak látszó adatokkal szemben azonban vannak e fejezetben olyan adatok is, amelyeket későieknek kell minősítenünk. Nem említjük itt fel a fejezetben előforduló nevek kétségtelenül újabbkori hangalakját (pl. *Leg. Chanadinus*: Anon: *Sunad*; *Orozlanos*, *Moroswar* a várható *Mariswaru* v. *Moruswaru* helyett), mivel e később is ismeretes neveket a másoló a maga korában szokásos, modernizált alakban írhatta, lévén a legenda kézírata XV. századi. Ellenben súlyosan esik latba az egykorúság ellen az ún. „nyelvkivágás” mesemotívum, mely szerint Csanád vezértársa, Gyula magának tulajdonította hamisan Ajtony legyőzetésének dicsőségét: magával viszi „bizonyítékul” a legyőzött ellenség fejét. Ám hazugsága kiderül, mert Csanád már előre gondoskodott megfelelő bizonyítékról: kivágta Ajtony nyelvét s Gyula így nyelv nélkül vitte magával a fejét. Így kiderül álnoksága. A másik

¹⁷⁰ Amennyiben itt feltehető egyfelől egy ó-magyar $\acute{a} > \grave{a} > o$ hangfejlődés; másfelől az $\acute{a} > \grave{a}$ -vá válhatott közvetlenül is. Vö. BÁRCZI G.: Magyar hangtörténet. Bp. 1954. 19. old.

¹⁷¹ *Leg. Maior*: ... qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat Laptizatus... Habebat autem septem uxores pro eo, quod in religione Christiana perfectus non erat.

¹⁷² usurpabat sibi potestatem super sales regis descendentes in Morosio, constituens in portibus eiusdem fluminis usque ad Tisciam tributarios et custodes conclusitque omnia sub tributo.

¹⁷³ Vö. PAULINYI O.: A sóregale kialakulása Magyarországon. Századok, 1923—24. 634. o.

¹⁷⁴ Accepit autem potestatem a Grecis et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beati Johannis Baptiste constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis.

részlet a legendában az Oroszlános helységnévhez fűzött etiológikus monda, mely szerint Csanád vezér az ütközet előtti éjszakán Szt. Györgynek fogadalmat tett, hogy ha megsegíti az ütközetben, akkor tiszteletére azon a helyen egy monostort fog építeni; mire Szt. György oroszlán képében meg is jelent s utasításokat adott az ütközetre, mely így Csanád győzelmével végződött. Ezért nevezik Oroszlánosnak azt a helyet.

Különösen súlyosnak látszott a „nyelvkivágás” mozzanata, amelyről — KAINDL után — feltették, hogy az csak a Tristan mondából kerülhetett hozzánk, ami szerintük a XIII. század előtt alig történhetett. A kérdés méregfogát ugyan HELLER BERNÁT kihúzta, kimutatván, hogy ez a mesemotívum egyike a legelterjedtebbeknek s antik szerzőknél éppúgy előfordul, mint későbbieknél a Tristan mondától függetlenül is.¹⁷⁵

Nem kell tehát a legenda e motívumát okvetlenül a Tristan mondára visszavezetnünk. Azt azonban még így sem fogadhatjuk el, amit SEBESTYÉN GYULA próbált bizonyítani, hogy ti a legyőzött ellenség fejének mint győzelmi jelvénynek a levágása egyenesen pogánykori magyar szokás lett volna s így a legenda e mozzanata történetileg is hitelesíthető.¹⁷⁶ Lehetséges ugyan, hogy a fővétel csakugyan pogánykori szokás volt a magyaroknál is, ahogyan ezt Julianus utijelentése a rokon mordvák népéről csakugyan feljegyezte: a nyelv kivágás azonban már *csak* mesemotívum lehet, s amíg egy történeti eseményhez ilyen mesés elem is hozzátapad, ahhoz meglehetősen nagy idő szükséges. Így aztán hiába tették szinte vitathatatlaná más irányú kutatások a Nagy Legenda Ajtony-történetének történeti alapját és hitelét, ez még csak fokozta a nehézséget, mert a mesés elem belekeveredése miatt egykorú vagy közel egykorú feljegyzés az Ajtony-történet mégsem lehet. Ugyanez a helyzet az Oroszlános helynévhez fűzött névmagyarázó mondával kapcsolatban is.

E megoldhatatlannak látszó problémán korábbi kutatók kétféle módon igyekeztek segíteni. Feltették, hogy a nyelv kivágás motívuma a legendában későbbi interpoláció ugyan, de az Ajtony-történet azért hiteles, sőt egykorú forrásra megy vissza.¹⁷⁷ Ezzel a kényelmes kísérlettel szemben mindjárt jegyezzük meg, hogy az interpolációs elmélet itt nem segít, mivel a nyelv kivágás kiküszöbölésével Csanád vezértársának, Gyulának a szerepe is kiesik a legendából, akinek hiteles voltát más források meg éppen támogatják.

A másik megoldási kísérlet szintén elfogadhatatlan eredményhez vezet. Eszerint ugyanis az egész Csanád—Ajtony történet Anonymus Gestájának e két személyre vonatkozó adatai alapján készült késői kompiláció. De már HÓMAN kimutatta, — párhuzamot vonva a legenda és Anonymus szövege között —, hogy sem a legenda nem bővíthetett Anonymus szövegéből, sem

¹⁷⁵ HELLER B.: A Csanád-monda főeleme. *Ethnographia*, 1916. 4. o.

¹⁷⁶ SEBESTYÉN GY.: A magy. honf. mondái. Bp. 1905. II. 198. o.

¹⁷⁷ MÜLLER F.: Századok. 1913. 355—56. o.

Anonymus nem vezethető vissza a legendára.¹⁷⁸ A közös forrás feltevése azonban, amire HÓMAN, és némi módosítással MACARTNEY is jut,¹⁷⁹ szintén nem jogosult itt, mivel Anonymus (c. 11. és 44.) és a Nagy Legenda Ajtonyról szóló története nemcsak eltér egymástól, hanem egymásnak ellentmond. Anonymus ugyanis a 11. fejezetben Marótnak — aki a Maros-vonaltól *északra* uralkodott a Tiszántúl — a fiáról, Ménrótról mondja azt, hogy „több asszonya volt” (plures habebat amicas), míg a Maros-vonaltól *délre* egészen Orsováig elterülő területen uralkodó Glad utódjáról, Ajtonyról nem említi a többnejűséget, sőt ellenkezőleg kiemeli, hogy a „Király (István) Ajtony feleségét és várát minden tartozékaival együtt (Csanádnak) ajándékozta jó szolgálata fejében”.¹⁸⁰ Ezzel szemben a legenda két helyen is említi Ajtony többnejűségét: a 8. fejezetben pontosan megmondja: *két* felesége volt; a 22. fejezetben pedig arról szól, hogy „egy bizonyos úrasszony, tudniillik Bech ispán felesége, aki Ajtony hajdani *feleségei* közül való volt” (que fuerat quondam *de uxoribus* Achtum), s akit Gellért keresztelt meg (Quam ipse sanctus baptizaverat). Ez egymásnak ellentmondó adatokat¹⁸¹ nehéz volna *egy* közös, írott forrásra, a Szt. László kori Gestára visszavezetni, ahogy HÓMAN gondolta.

Ami ugyanis a Legendában a görög kolostor és a görög szerzetesek emlegetését illeti a későbbi Csanád megye területén, eleve is valószínűnek látszott, hogy ez nem lehet késői időből, a XIII—XIV. századból származó híradás, mivel a görög kolostorok éppen a XIII. század elején már a római egyház fennhatósága alá kerülnek.¹⁸² Ez az önmagában is figyelemre méltó érv nagymértékben megnövekedett súlyában, amikor a legendától független bizánci források alapján MORAVCSIK GYULA tisztázta, hogy az erdélyi Gyulák területe nemcsak egyházi szempontból függött a bizánci görög egyháztól, hanem politikai szempontból is Bizánc érdekkörébe tartozott. A honfoglalás után az egyes törzsfők a fejedelmi hatalom hanyatlása következtében „önálló külpolitikát” folytattak s éppen az erdélyi gyula, meg a dunántúli kareha a X. század közepén Konstantinápolyban megkeresztelkednek s a bizánci császár „barátai”-vá válnak, ami politikai függőségüket juttatja kifejezésre.¹⁸³ Konstantinos és Romanos császárok 945 és 959 között a „türkök fejedelmei”-hez és nem fejedelméhez intézik levelciket, ami szintén a központosított

¹⁷⁸ HÓMAN: A Szt. László-kori Gesta. Bp. 1925. 35. o.

¹⁷⁹ Studies... 18—26.; Uő.: The medieval Hung. hist. 158.

¹⁸⁰ Anon. c. 11.: Cui... rex pro bono servicio suo *uxorem* et castrum Ohtum cum omnibus appendiciis suis condonavit.

¹⁸¹ Anonymus és a Nagy Legenda közötti ellentétet már VÁCZY PÉTER is konstatálja, vö. VÁCZY P.: Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékkönyv Bp. 1938. 497. o.

¹⁸² Vö. C. JUHÁSZ: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Münster, 1927. 66. o.

¹⁸³ Vö. MORAVCSIK GY.: Görög nyelvű monostorok Szt. István korában. Szt. István Emlékkönyv. Bp. 1938. I. 402. o. és kk.; Uő.: Bizánc és a magyarság. Bp. Akad. 1953. 46—58. o.; VÁCZY P.: Les racines byzantines du christianisme hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie 1941. 99—108. o.

hatalom hiányára mutat, ebben az időben. Ebben a megvilágításban egészen természetes és hitelt érdemlő a Gellért-legendának az a megállapítása, hogy Ajtony, a marosi vár „hatalmas” ura a görögöktől kapta a hatalmát (acceptit autem potestatem a Grecis), továbbá, hogy szembe mert szállni István királlyal, adózás alá vetette az erdélyi sószállítmányokat. E források alapján az is történeti hitelességű adattá vált, hogy Ajtony Bodonyban (Viddin) keresztelkedhetett meg s Marosváron monostort alapított görög szerzetesek számára. GYÓNI MÁTYÁS kutatásai nyomán az is világossá vált, hogy az achridai (bolgár) érsekség területe István király korában a Temes vidékére, tehát Ajtony országrészére kiterjedt.¹⁸⁴ Végül GYÖRFFY GYÖRGY a szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírásának vizsgálata kapcsán a görög egyház magyarországi birtokait és az adományozások időpontját is szerencsésen megállapítja, amiből kiderül, hogy nagyobb birtokaományok I. István király, majd Kálmán és II. István, továbbá III. Béla idejében történtek.¹⁸⁵ GYÖRFFY eme eredményei a fenti vizsgálataink szempontjából azért is fontosak, mert az általa feldolgozott okleveles adatok rávilágítanak arra — a Gellért Nagy Legendájának íratási ideje szempontjából fontos — körülményre, hogy a görög rítusú egyház érdekei a XII. század folyamán, de különösen annak első felében még tekintélyes pártfogókra találnak hazánkban, s így nem csoda, ha ezt a Gellért-legenda is kifejezésre juttatja — az I. István-kori események történeti hitelességű elbeszélése során.

Némi nehézséget okoz a legendában említett Gyula személyének megállapítása. HÓMAN nem személynek, hanem megszemélyesített méltóságnévnek gondolta a gyulát s így szerinte Ajtony volna az utolsó gyula.¹⁸⁶ VÁCZY PÉTER azonban meggyőzően bebizonyítja a Hildesheimi Évkönyvek és Thietmár egykorú elbeszélései alapján, hogy Gyula valóban élő személy István király korában, akiről a krónikák is megemlékeznek,¹⁸⁷ s aki 1003-ban csatát veszít István királlyal szemben, fogságba kerül s utóbb Lengyelországba menekül. Ettől a Gyulától mindenképpen különböző személy Ajtony, mivel „máshol fekszik Ajtony és megint máshol a Szt. István-kori Gyula országa”, s „a két fejedelem történetében különben sincs semmi közös vonás”.¹⁸⁸

Ezek szerint a Nagy Legenda Ajtony—Csanád történetének minden *lényeges* adata más források alapján is hitelesnek bizonyul.

¹⁸⁴ GYÓNI M.: A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szt. István korában. MNy. 1946. 43—49.

¹⁸⁵ GYÖRFFY Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A MT Akadémia tártstört. tud. oszt. Közleményei. Bp. 1952. 325—362. o. és 1953. 69—104. o.

¹⁸⁶ HÓMAN: M. Középkor. Bp. 1938. 97. o.

¹⁸⁷ Chron. c. 30. Annon. c. 27.

¹⁸⁸ VÁCZY P.: Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékkönyv. Bp. 1938. 496. o.; Gyula és Ajtony történetére vö. még I. TÓTH ZOLTÁN: Tuhutum és Gelou. Századok, 1945—46. 69. o.

Mindezek után, ha tekintetbe vesszük egyrészt, hogy történéseink és filológusaink vizsgálatai a Nagy Legenda Ajtony—Csanád fejezetének történeti adatait a legendától független források alapján igazolták (s ide sorolnám magának Ajtonynak török eredetű nevét is (vö. Et. Szótár: *Ajtony* címszavát.) s ezek így hiteleseknek fogadhatók el; továbbá mivel e hiteles és nagy régiségre mutató adatokhoz idők folyamán mondai elemek is kapcsolódtak: azért a Nagy Legendának ez a fejezete sem egykorú forrásra nem vezethető vissza, sem sokkal későbbi elbeszélésnek nem tartható. Alig vitatható, hogy ez a történet ugyanattól a szerzőtől származik, aki a Nagy Legendának a krónikáktól független részeit a csanádi káptalani feljegyzések felhasználásával megírta. Míg azonban a pogánylázadásra, Gellért püspök politikai szereplésére és halálára vonatkozólag az I. András-kori gestát vagy ennek Kálmán-kori folytatását használta forrásul, addig Ajtony történetében egy helyi mondához, hihetőleg egy olyan történeti énekhez nyúlt, amely aránylag hitelesen megőrizte e régi történeti események emlékét, de az események motiválásához már mesés elemeket is felhasznált: a két elem ebben már szétválaszthatatlanul egybeforrt. Írott, krónikás forrás ez nemigen lehetett, mert közös forrás esetén nem tapasztalnánk Anonymus és a legenda Ajtony-történetében — nemcsak eltérést: ez magyarázható volna még — hanem ellentmondást. Anonymus és a legenda Ajtony-története egymástól független.

Annál jobban összeegyeztethető eddigi ismereteinkkel egy ilyen szóbeli történeti éneknek forrásként való felhasználása a XII. század elején működő legendaíró részéről, mivel már több oldalról is bizonyítást nyert, hogy Salamon király és a hercegek, Géza és László viszálykodásának költői színektől duzzadó, de amellet lényegében hiteles rajza krónikáinkban túlnyomórészt szintén ilyen történeti énekek alapján készült Kálmán király korában. (Vö. HORVÁTH J.: Árpád-kori irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 316—325. o.) Ez a költői forrás tehát a legenda szerkesztése idején még gazdagon, életerősen buzoghatott.

MACARTNEY érdeme, hogy e szóbeli forrásra rámutatott. Éppen ezért iktassuk ide az Ajtony-történetről adott szép összefoglalását, ha a részletekben nem is érthetünk vele egyet: „Eredetében ez a fejezet kétségtelenül különbözik a legenda többi fejezeteitől. Ennek alapja egy hősi ballada, amely hihetőleg főhősének, Csanádnak a hőstetteit dicsőítette. Ezt a balladát, (melyet Anon. is használt(?) elbeszélésében c. 11. 44.) feltehetően a leírt események után hamarosan komponáltak. Ez hű az eseményekhez, de tartalmaz mesés elemeket is, melyek közül egynémely hozzátartozik a népénekek készlettárához, (nevezetesen az a történet, hogy az igazi hős hogyan leplezi le vetélytársát az elesett ellenség nyelvének kivágásával); de legfeljebb néhány évre volt szükség, hogy e díszítmények becsúszhassanak.”¹⁸⁹

¹⁸⁹ MACARTNEY: The medieval Hung. hist. 158. o.

Kiemeli még MACARTNEY, hogy az Ajtony-történet nem lehet egyszerű interpoláció a Nagy Legendában, hanem „gondosan bele van dolgozva a szövegbe”. De abban a tekintetben már bizonytalankodik, vajon ennek a mozzanatnak a legendába való beleszövését a „Csanádi elbeszélő” (Valther legenda) számlájára írja-e, vagy pedig a XI. század végén létrejött Gellért Életrajz szerzőjének tulajdonítsa. Láttuk, hogy mindkét felfogás tarthatatlan, de abban egészen egyet kell értenünk MACARTNEYVEL, hogy „a legendás vonásai ellenére, ennek az elbeszélésnek történeti érdeke elsőrangú”. Szerinte Ajtony személye nem egészen biztos ugyan, de feltehető, hogy ő volt a kabarok utolsó független fejedelme, akik a X. században még nagy szerepet játszottak a magyar nemzeti életben.¹⁹⁰

Ezen kérdések megtárgyalása után a Nagy Legendának csupán néhány mozzanatával kell még röviden foglalkoznunk.

A legenda 9. fejezete István királlyal azt mondatja, hogy 12 püspökséget volt szándékában alapítani. (XII. cim episcopatus . . . in regno meo statuere decreveram.) Ezzel az adattal alig lehet mit kezdeni. Igaz ugyan, hogy István király Nagyobbik Legendája kifejezetten 10 püspökség alapításáról beszél,¹⁹¹ de Gellért Nagy Legendája itt igen óvatosan van megfogalmazva, csak annyit mondat István királlyal: szándékomban volt (voluntatis mee fuit) a 12 püspökség felállítása.

HÓMAN mindenestre hajlandó ezt a „szándékot” István királynak tulajdonítani,¹⁹² holott erről egykorú vagy a Nagy Gellért Legendánál korábbi források (pl. István király legendái) teljességgel hallgatnak. Így egyedül Gellért Nagy Legendájának a szövegéből nem lehet eldönteni, vajon a csanádi püspökséget tekinti-e a legendaíró az utolsónak, a 12.-nek. Mégis valószínű, hogy így kell érteni a szöveget s akkor ez azt jelentené, hogy a Nagy Legendát akkor írták, amikor már a püspökségek száma 12-re gyarapodott. Tény, hogy I. László király csak egy püspökséget alapított, a zágrábit,¹⁹³ a *váradit* csak átszervezte¹⁹⁴ és nagyon bizonytalan, vajon a *nyitrai* püspökség alapítása az ő nevéhez kapcsolható-e. HÓMAN szerint¹⁹⁵ ennek felállítását I. László csak „tervbe vette”, de kivitele már utódjaira maradt.” Szerinte ezt Kálmán király 1105 és 1110 közt szervezte meg. Ezért 12 püspökségről csak 1110 után lehetett beszélni s így a Nagy Legenda szempontjából a 12 püspökség emlegetése annyit jelentene ismét, hogy a legendát Kálmán király *után* írták, amit fentebbi vizsgálataink is igazoltak, de a fenti adat a legenda íratási idejének terminus *ante quem*-jére nem igen használható fel, ha tudjuk is,

¹⁹⁰ i. m. 159. o.

¹⁹¹ Leg. S. Stephani c. 8. SS. II. 383.

¹⁹² HÓMAN—SZEKFI: M. tört. I.³ 280. Vö. még PAULER: M. N. T. Bp. 1893. 40. és 503. o.

¹⁹³ Vö. Chron. Zagr. SS. I. 203.

¹⁹⁴ HÓMAN—SZEKFI: M. tört. I.³ 280.

¹⁹⁵ i. m. M. tört. I.³ 301. o.

hogy 1229-ben Csák Ugron kalocsai érsek megszervezett egy további püspökséget, a szerémit.¹⁹⁶

Ami Gellért püspök szenttéavatásának körülményeit illeti, a Nagy Legenda 27. fejezete lényegében egyezik a Kis Legenda elbeszélésével és hitelt érdemlő feljegyzésekre, valószínűleg a csanádi káptalan feljegyzéseire vezethetők vissza. Erre mutat, hogy Lőrinc püspökről, akiről a Pozsonyi Évkönyvek megemlítik, hogy 1100-ban halt meg,¹⁹⁷ mindkét legenda szövege kiemeli, hogy Gellérttől számítva ő volt *ötödik* püspöke a csanádi egyházmegyének,¹⁹⁸ amiről más források hallgatnak. Nem lehet viszont a Nagy Legenda ellen, annak késői eredetét bizonyítandó, érvként felhozni, hogy László királyt *beatus* és *sanctus* jelzőkkel látja el, míg a Kis Legenda csak Ladislaus rexről beszél. Tudvalevő ugyanis, hogy a Nagy Legenda csak XV. századi másolatokban maradt ránk, s így ezek a jelzők a másolóktól származhatnak. Ugyanígy a másolások folytán keletkezett elírásnak minősíthető a szenttéavatás időpontjául megadott hibás 1068. évszám, a helyes 1083 helyett. A Kis Legenda egyáltalán nem ad évszámot s éppen ezért „pontosabbnak” éppen nem minősíthetjük.

Mindkét legenda hivatkozik ugyanitt, azonos fogalmazásban, egy pápai rendeletre, melynek nyomán az első magyarországi szenttéavatások végbe mentek. E szövegrész alapján helyesen állapította meg KAINDL, hogy a Gellért-legendát írója ezt a Hartvik-féle István király legendájából¹⁹⁹ vette át, de nyilván téved akkor, amikor felteszi, hogy a Gellért-legendát írója egy Szt. Adalbert-legendát használt volna Gellért álomlátásával kapcsolatosan: ennek semmi szövegszerű bizonyítéka nincs. A legendában említett *márka* valóban anakronizmus Gellért idejében, de minden további nélkül használhatta ezt a pénz-nevet a legendaíró a XII. sz. közepétáján, mivel már 1135-ben magyarországi oklevélben is²⁰⁰ előfordul.²⁰¹

A Nagy Legenda mai utolsó fejezete 1381 után készült függelék, melynek hatása sem a legenda szerkezetén, sem egész jellegén nem mutatható ki; mindamellét egy-két jelentéktelenebb interpoláció, mint pl. Gellértnek a „decretorum doctor” és „magister sacre theologie” címe²⁰² minden bizonnyal ennek a szerzőnek számlájára írható.

*

A Kis Legendáról ezek után nincs sok mondanivalónk. Nem más ez, mint a XII. század első felében, de inkább a század közepétáján készült Nagy Legenda kivonata egyházi lektio céljára. Önálló forrásértéke nincs,

¹⁹⁶ Vö. KARÁCSONYI I.: Magyarország egyháztört. Nagyvárad, 1915. 26. o.

¹⁹⁷ Ann. Pos. ad ann. 1100. SS. I. 126.

¹⁹⁸ Leg. Mai. c. 27.: ... qui a beato viro *quintus* eius ecclesiam rexit; Leg. Min. c. 7.: qui a beato viro *quintus* cathedram accepit.

¹⁹⁹ Leg. S. Stephani c. 24. SS. II. 433. o.

²⁰⁰ FEJÉR: CD. VII/5. 104. o.

²⁰¹ Vö. PAULER Gy.: Századok, 1888, 63. o.

²⁰² Leg. Maior c. 15. SS. II. 503.

de azért fontos dokumentum az *eredeti* Nagy Legenda szövegének helyreállítására szempontjából. Jellemző vonása a már többektől kiemelt csodáellenes beállítottsága, amely e kivonatnak aránylag késői keletkezésére mutat. Legrégibb kézírata a XII. század végéről, vagy még inkább a XIII. század elejéről származik.²⁰³ Ennél sokkal előbb semmiképp nem keletkezhetett maga a szöveg sem, mivel a csodák iránt megnyilatkozó szkeptikus magatartás, sőt azok kigúnyolása a XIII. század elején jelentkezik a legendairódalomban.²⁰⁴

²⁰³ Vö. SS. II. 467.

²⁰⁴ Vö. WATTEMBACH: Deutschlands Geschichtsquellen. Berlin 1877. II. 358. HORVÁTH J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 183—184. o.